

Critical and Suggestive Approach of Publications of the Mozaffari Period to the Economic Situation and Problems of Iran (1313-1906 AH)

Farhanaz Bahrapour^{*}, Manizheh Sadri^{**}

Rahim Shohratifar^{***}

Abstract

The expansion of Iran's relations with the West since the Naseri period made Iranian educated people more familiar with the society and new political and economic ideas common in the West, and newspapers were one of the modern means of information, which could draw people's attention to the state of political backwardness in a wider way. and economic of the country and make the traditional society of Iran more familiar with modern ideas. Publications such as Soraya, Akhtar, Habal-ul-Matin, Parvesh, etc., which were published outside Iran due to the suffocation of the country's ruler and entered Iran secretly; They played an important role in the beginning of reforms and economic modernization of the Mozaffari period. The aim of the current research is to explain the economic situation of the Mozaffari period from the perspective of the press and their economic approach to solving problems in that period, which has been done using a descriptive and analytical method. The research findings of the article show that the authors of these journals were familiar with the economic issues of Iran and while being aware of the world's political and economic developments, they were also aware of the economic ideas of the West, and in their opinion, the subject of economics was

^{*} Ph.D. Candidate of History Department, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran,
Shahriar_library@yahoo.com

^{**} Assistant Professor, Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran
(Corresponding Author), manijehsadri@gmail.com

^{***} Assistant Professor, Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran,
rshohratifar@yahoo.com

Date received: 14/10/2023, Date of acceptance: 06/05/2024

considered as a scientific category that everyone should be aware of. With this point of view, while finding the roots of economic problems, the press also put forward reform and modern proposals in the newspapers to get out of it, which seem to be influenced by the economic ideas of the West.

Keywords: Qajar, publications, modernization, trade, industry.

Introduction

The expansion of Iran's relations with the West since the Naseri period made Iranian educated people more familiar with the society and new political and economic ideas common in the West, and newspapers were one of the modern means of information that could draw people's attention to the state of political backwardness and attract the economy of the country and familiarize the traditional society of Iran with modern ideas. Journals such as Soraya, Akhtar, Habalul Matin, Parvesh, etc. played an important role in the beginning of reforms and economic modernization during the Mozaffari period. Economy was one of the topics that the intellectual class and journalists of the Qajar period had a special view on. Some of the writers and editors of newspapers such as Kashani and Taher Tabrizi were from the tradesmen's class and were experts in economic matters, and they closely witnessed the backwardness of Iran and the progress and economic developments of Europe. Most of the newspaper readers in that period consisted of businessmen, statesmen and intellectuals, for this reason, newspaper writers believed that by writing economic articles, they could direct investments and cause the development and growth of science and industry. The Naseri period coincided with the era of industrial capitalism in Europe and America, while Iran's economic system was based on subsistence agriculture with a feudal lord system and a pastoral economy, and with the increase in Iran's foreign trade with Europe and the evolution of the global capitalist system, Iran inadvertently entered the economic cycle. Internationalization and integration in the globalized economy and the context of Russian and British domination over the Iranian market and taking control of the country's economic artery brought the country's natural economic growth out of balance. And merchants were the first to open the feet of commercial capital to agricultural products. Granting economic concessions and taking foreign loans and the government's inability to support industries and trade during Naseri and Mozaffari period were other factors of the country's economic collapse. The existence of economic problems caused newspapers to pay attention to the causes and roots of these problems and provide ways to overcome these problems.

Materials & Methods

Considering the research topic, the method used is historical descriptive-analytical, and the materials are collected using library resources and archives of Qajar period publications.

Discussion & Result

This research aims to examine the economic situation of Iran in the three areas of agriculture, trade, and industry, based on press sources from the perspective of a number of newspapers during the Mozaffari period, and to answer these questions: What was the economic situation of the country from the perspective of the media during the Mozaffari period? Which economic ideas influenced the economic approach of the newspapers of that period? Research findings show that the writers and managers of the newspapers, in addition to being familiar with Iran's economic issues and problems, were also familiar with the economic schools prevalent in that period due to their connection with Western civilization. In their articles, while criticizing the economic performance of the government, Iranian businessmen, and capitalists, they put forward modern proposals for reforming the country's economic structure that were influenced by the teachings of the economic schools prevalent in the West.

Conclusion

The press was one of the most important modern cultural and social tools for raising awareness and informing, especially on economic issues, during the Qajar period. Newspaper publishers and writers attached importance to economics as a science and were familiar with the principles of Western economic schools. They tried to find the root of the country's economic problems by providing solutions that were influenced by Western economic theories and to pave the way for the country's economic progress towards the modern world. From the newspapers' perspective, the most important obstacle to Iran's economic progress was the lack of attention and familiarity of producers and merchants with the importance of economics in economic growth and development, and the lack of use of new sciences and technologies and their effective role in modernization. The proposed solutions demonstrate the influence of ideas derived from economic nationalism and classical economics, which emphasized the use of new sciences and technologies, the establishment of industrial, commercial, and agricultural schools, the formation of companies for economic investments, the support

of domestic capitalists in the production of domestic goods, the restriction of the import of foreign goods, and the preservation of moral values in economic relations.

Background of the research

Many books and articles related to the Qajar period have been written by foreign and domestic authors, which also contain economic reports and researches. For example: *Cities and Trade of Iran in the Qajar Period* by Keith Abbott (2016), which contains commercial and financial reports in a period of time (1866-1847). The book "Peaceful influence until under protectorate" (1860-1919) by Wilhelm Leitin (1367). It has been researched in Mozafari period. *Ganj Shaygan* by Mohammad Ali Jamalzadeh (1362). The ideas of classical economists in the writings of elite journalists of the Qajar period from the Nasrid period to the constitution" by Ali Begdali (2013), "The role of the government and the people in the economy from the perspective of Akhtar newspaper" by Abdul Mahdi Rajaei (2010).

Bibliography

Ajudani, M. (2003), *Iranian Constitution*, Tehran: Akhtaran.

Arianfar,H, Sadegh Gandami,M, Aghajari,H, Yousefifar, S.(2023). *The Challenge of Traditional Iranian Textiles in the Qajar Period with Industrial Developments in Europe (1211 -1344)*, Two Quarterly Journal of Iran's Economic History, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.12.(2) Autumn and Winter.pp 1-26.

Ahktar newspaper.4(19). (in Persian).

-----1878.17(3). (in Persian).

-----1890.17 .(3). (in Persian).

-----1891.17 .(7). (in Persian).

-----1893.20 .(2). (in Persian).

-----1895.22 .(28). (in Persian).

-----189522 .(32). (in Persian).

-----1896.22 .(33). (in Persian).

-----1896.23 .(6). (in Persian).

-----1896.23 .(9). (in Persian).

Ashraf, A. (1980). *Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran during the Qajar period*. Tehran: Matan publication.

175 Abstract

- Ansari Renani, Q, Qanbarali, K. (2001). *Trade in the Qajar Period*. Tehran: Allameh Tabataba'i University Publications.
- Braudel, F. (2000). *Rethinking Material Civilization and Capitalism*. Tehran: Deggar
- Brogash, H. (1989). *A trip to the court of Sultan Sahibqran*. translated by Mohammad Kordbcheh. Tehran: Information.
- Begdali, A (2013). *Theories of classical economists in the writings of journalist elites of the Qajar period from the Naseri era to the constitutional era*. Historical researches, article 2, period 6. number 4. March, pp1-16.
- Bigdali, A; Soltani Jolfaei, R. (2016). *Evaluation of the economic thought of Ali Mohammad Khan Kashani based on the two newspapers Soraya and Porvarsh*. History of Iran. (22) Summer and Autumn. pp111-135.
- Chehre Nama newspaper. 1904.1.(16). (in Persian).
- 1905.2.(1). (in Persian).
- Dadkhah, K. (2012). *Iranian intellectuals and economic thought (second half of the 19th century to the first half of the 20th century)*. Iran Nameh . autumn. 21, pp285-300.
- Dara, J; Alaei Avergani, J (1400). *Comparing the performance of market forces in the industrialization process of the West and Iran (surveying the Safavid period to the end of the Pahlavi period)*. research paper on social and economic history, Research Institute of Humanities and Cultural Studies. 10. (1). Spring and summer. pp 127-154.
- Dolat Elyeh Iran newspaper .1861.(496). (in Persian).
- 1861.(506). (in Persian).
- 1862.(564). (in Persian).
- Eysavi, CH. (1362). *Economic history of Iran (Qajar period 1215-1332)*. translated by Yaqoub Azhand, Tehran: Wide publication
- Etlā newspaper.1903.25.(1). (in Persian).
- Forunchi, N. (2013). *Short look at the press and the political situation of the Qajar period*. Tabriz: Ark Farhang newspaper.1880.2.(55). (in Persian).
- 1881.2.(76). (in Persian).
- 1881.3.(106). (in Persian).
- Flanden, E. (2536). *Eugene Flanden's travelogue to Iran in 1840-1841*. third edition, translated by Hossein Nor sadeghi. Tehran: Eshraghi bookshop.
- Falahat Mozaffari newspaper .1900.1.(1). (in Persian).
- 1900.1.(2). (in Persian)..
- Falahat v Tejarat, newspaper.1879.1.(12). (in Persian).
- Foran, J. (1378). *Fragile Resistance: The History of Iran's Social Developments from the Safavid Period to the Years After the Islamic Revolution*, translated by Ahmad Tedin. Tehran: Rasa Cultural Services.

- Fayuzat, E. (1374). *Industrial development and its obstacles in Iran*. Tehran: Chapakhsh.
- Ganon newspaper.1889.(1). (in Persian).
 -----1889.(2). (in Persian).
 -----1889.(3). (in Persian).
- Ghobadbakht, M. (2008). *Commercial agriculture during the Qajar period*. Iranian History Quarterly., Summer.(61/5).pp 123-150.
- Qalavand, F; Qalavand, Z. (2017). *Economic self-sufficiency in the writings of journalists of the Qajar period (1326-1323 AH/1905-909)*. Tarikhnae Kharazmi. Summer.(22).pp 135-156.
- Habal al-Matin newspaper.1903.11 .(11). (in Persian).
 Habal al-Mattin, Calcutta newspaper.1905.13.(8). (in Persian).
 -----1906.13. (36). (in Persian).
 Hekmat newspaper.1905.14 .(863). (in Persian).
 Iran Soltani, newspaper .1903.56 .(9). (in Persian).
 -----1905.58.(19). (in Persian).
 -----1905.58 .(25). (in Persian).
 Jihad Akbar newspaper.1907 .(5). (in Persian).
- Jamalzadeh, M.A. (1362). *Ganj Shaygan*. Tehran: Nashre Ketab.
- Kurzen, N. (1362). *Iran and the Iranian Case*. translated by Vahid Mazandarani. Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
- Kamal newspaper.1901.2.(7). (in Persian).
 -----1901.2.(12). (in Persian).
 -----1905.3.(7). (in Persian).
- Kholasat Al Havades newspaper.1898.1.(847) (in Persian)..
- Lambton, C. (1996). *Qajar Era Iran*, translated by Simin Fasihi. Tehran: Nashr javadan Kherad.
- Maljo, M.. (1996). *On the pretext of rereading an economic work from the beginning of contemporary Iranian history*. Bibliography of Social Sciences.(20).pp 16-25.
- Mohit Mafi, H (1363). Introduction to constitutionalism. Through the efforts of Majid Tafarshi, Javadjan-Feda. Tehran: Ferdowsi, Ilmi.
- Mozafari newspaper.1902.1(13). (in Persian).
 -----1902.1 .(15). (in Persian).
 -----1902.1.(34). (in Persian).
- Malkam Khan Nazem al-Dole. (1387). *Letters of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla..* with the efforts of Ali Asghar Haqdar. Tehran: Cheshme publication.
- Mahdavi, S. (1379). *The biography of Haj Mohammad Hasan Kompany (Amin al-Zarb)*. translated by Mansourah Laghyan, Farhanaz Amir Khani Hosseink Lar, Tehran: Tarikh Iran Publishing .

177 Abstract

Malkam Khan Nazem al-Doleh (1327). *The collection of Mirza Malkam Khan's works*. with the effort and introduction of Mohammad Mohit Tabatabai. Tehran: danesh Publishing.

Naseri newspaper.1894.1.(19) . (in Persian).

-----1894.1 .(23). (in Persian).

-----1897.4 .(12). (in Persian).

-----1897.4 .(14). (in Persian).

-----1897.4 .(17). (in Persian).

-----1897.4 .(24). (in Persian).

-----1898.5 .(12). (in Persian).

-----1898.5 .(25). (in Persian).

-----1899.6 .(11). (in Persian).

-----1899.6 .(19). (in Persian).

-----1899.6 .(24). (in Persian).

-----1899.6 .(26). (in Persian).

Naday Vatan newspaper.1906.1.(86). (in Persian).

-----1908.2. (246). (in Persian).

Parvareh newspaper.1900.1.(5). (in Persian). .

-----1900.1.(23). (in Persian).

Soraya newspaper.1898.1(17). (in Persian).

-----1898.1 .(25). (in Persian).

-----1899.1 .(30). (in Persian).

-----1899.1 .(33). (in Persian).

-----1899.1 .(44). (in Persian).

-----1899.1 .(46). (in Persian).

----1899.1 .(51). (in Persian).

-----1899.2.(2). (in Persian).

-----1899.2 .(3. (in Persian).

-----1899.2 .(7). (in Persian).

-----1899.2 .(23). (in Persian).

-----1900.2 .(26). (in Persian).

Sayah Mahalati,M. (Haj Sayah). Muhammad Ali (1359). *Memoirs of Muhammad Ali Sayah*. with the effort Hamid Sayah. Tehran: Amirkabir Publishing.

Shujaei Dev Kolai, S. H. (2015, 2016). *Mechanism and Signs of Iran's Integration in the World Economy of the 19th Century*. History of Iran.(21). Winter and Spring (5/79).pp 117-154.

Sobh Sadegh newspaper. 1908.2.(33-34). (in Persian).

Tarbiat newspaper.1897.1.(28). (in Persian).

-----,1899.3 .(22). (in Persian).

-----,1899.3 .(9). (in Persian).

-----,1901.5 .(228). (in Persian).

-----1902.5 .(257). (in Persian).

-----1902.5 .(265). (in Persian).

-----1904.7 .(311). (in Persian).

-----,1905.7 .(347). (in Persian).

-----,1904.8 .(359). (in Persian).

-----,1905.8 .(363). (in Persian).

-----,1906.9 .(422). (in Persian).

Tabriz newspaper.1925.15.(11). (in Persian).

Tahvildar, Mirza Hossein Khan. (1346). *Geography of Isfahan*. with the efforts of Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Institute of Social Studies and Research, University of Tehran.

Watson, G. (1348). History of Iran in the Qajar period from the beginning of the 19th century to 1858. translated by Vahid Mazandarani. Tehran: sokhan Publishing .

Zargari nejad, G, Zarei, Sattar (2014). *Critical approach of Egyptian Farsi-language newspapers to the economic situation of Iran during the Naseri and Mozaffari periods*. Tarikh Quarterly. 10. (37) July,pp 42-60.

Zhid, C, Rist, C. (1354). *History of Economic Ideas*. translated by Karim Sanjabi, Volume 1. Tehran: Tehran University Press.

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نثریات دوره مظفری نسبت به وضعیت و مشکلات اقتصادی ایران (۱۳۱۳-۱۳۲۴.ه.ق)

فرحناز بهرامپور*

مئیژه صدری**، رحیم شهرتی***

چکیده

گسترش روابط ایران با غرب از دوره ناصری موجب آشنایی بیشتر تحصیل کردگان ایرانی با جامعه و اندیشه‌های جدید سیاسی و اقتصادی رایج در غرب را فراهم کرد و جراید از جمله ابزار مدرن اطلاع رسانی بودند که می‌توانستند بصورت گسترده‌تری توجه مردم را نسبت به وضعیت عقب ماندگی سیاسی و اقتصادی کشور جلب نموده و جامعه سنتی ایران را با اندیشه‌های مدرن آشنا تر کنند. نثریاتی چون ثریا، اختر، حبل‌المتین، پرورش و غیره که به دلیل اختناق حاکم بر کشور در خارج از ایران منتشر و بصورت مخفیانه وارد ایران می‌شدند؛ نقش مهمی در آغاز اصلاحات و نوسازی اقتصادی دوره مظفری برعهده داشتند. هدف پژوهش حاضر تبیین وضعیت اقتصادی دوره مظفری از منظر مطبوعات و رویکرد اقتصادی آنها نسبت به حل مشکلات در آن دوره است که به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهشی مقاله نشان می‌دهد که نویسندگان این جراید با مسایل اقتصادی ایران آشنایی داشته و ضمن اشراف بر تحولات سیاسی و اقتصادی جهان از عقاید اقتصادی غرب نیز مطلع بوده و موضوع اقتصاد از نظر آنان به عنوان مقوله علمی تلقی می‌شد که باید همگان از آن آگاهی داشته باشند. مطبوعات با این دیدگاه ضمن ریشه‌یابی مشکلات اقتصادی، برای برون‌رفت از آن

* دانشجوی گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران، shahriar_library@yahoo.com

** استادیار گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران (نویسنده مسئول)،
manijeh_sadri@yahoo.com

*** استادیار گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران، rshohratifar@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷

نیز پیشنهادات اصلاحی و متجددانه‌ای را در جراید مطرح می‌کردند که بنظر می‌رسد متاثر از عقاید اقتصادی غرب باشند.

کلیدواژه‌ها: قاجار، نشریات، نوسازی، تجارت، صنعت.

۱. مقدمه

همزمان با روند پیشرفت علمی و صنعتی در جامعه غربی، بخشی از روشنفکران ایرانی در تلاش بودند با استفاده از اندیشه‌های مدرن غرب (سیاسی و اقتصادی) در جامعه سنتی ایران تحول ایجاد نمایند و با اجرای اصلاحات و نوسازی در بدنه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی راه پیشرفت و استقلال کشور را هموار کنند. یکی از ابزارهای موثری که روشنفکران می‌توانستند در جهت بستر سازی برای تغییر در جامعه سنتی ایران از آن استفاده کنند، جراید بودند. ناشران جراید هدف از انتشار روزنامه را افزایش آگاهی جامعه از مشکلات مملکت و آشنایی با اندیشه‌ها و علوم جدید در اقصی نقاط جهان معرفی می‌کردند که شاید «باعث ترقی و پیشرفت کشور گردد» (روزنامه ثریا، ش ۱، س ۲، ۱۳۱۷ ه ق: ۱) و «برای جستجو و انتشار افکار صحیح بهتر از روزنامه اساسی اختراع نشده است» (روزنامه قانون، ش ۳، ۱۳۰۷ ق: ۴).

از زمان انتشار نشریه دولتی وقایع اتفاقیه در زمان ناصرالدین شاه تا مشروطه، نشریات مختلفی چاپ شدند که تعداد آنها در دوره مظفری افزایش یافت، زیرا با قتل ناصرالدین شاه، هیبت نظام استبدادی کاسته شد و با گشایش نسبی در فضای سیاسی کشور، مطبوعات غیر دولتی و نسبتاً آزاد شروع به انتشار کردند (فرونیچی، ۱۳۹۰: ۶۸). برخی از نشریات مستقل به دلیل استبداد حاکم بر ایران در خارج از کشور از جمله باکو، کلکته، مصر و استانبول به چاپ می‌رسیدند. در این شهرها تعداد زیادی از تجار و روشنفکران ایرانی زندگی می‌کردند و در جریان اندیشه‌های مختلف سیاسی و اقتصادی قرار داشتند.

اقتصاد از جمله مباحثی بود که طبقه روشنفکر و روزنامه‌نگاران دوره قاجار نگاه ویژه‌ای به آن داشته و به تعبیری اقتصاد را «قلب جامعه» می‌دانستند. (ندای وطن، س ۲، ش ۲۴۶، ۱۳۲۶ ه ق: ۱). بعضی از نویسندگان و مدیران جرایدی چون کاشانی و طاهر تبریزی از صنف تجار بوده و به مسایل اقتصادی اشراف داشته و از نزدیک شاهد عقب ماندگی ایران و پیشرفت و تحولات اقتصادی اروپا بودند. بیشتر خوانندگان روزنامه‌ها در آن دوره از طیف تجار، دولتمردان و قشر روشنفکر تشکیل شده بود، به همین سبب نویسندگان جراید معتقد بودند که

با نوشتن مقالات اقتصادی می‌توان به سرمایه‌گذارها جهت داده و موجب توسعه، تاسیس مدنیت، رشد علم و صنعت گردند. (حبل‌المتین کلکته، س ۲۳، ش ۸، ۱۳۲۳ ه.ق: ۲۲)

آشنایی روشنفکران دوره قاجار با مقوله علم اقتصاد بر اثر عوامل بیرونی رخ داده بود در حالیکه در اروپا بر اثر عوامل درون‌زایی چون تحولات رنسانس انجام شده بود (مالجو، ۱۳۷۸: ۱۷). روشنفکران چاره عقب ماندگی اقتصادی ایران را در علم اقتصاد جستجو می‌کردند. «با توجه به پس رفت‌های کشور در زمینه اقتصادی، نخبگان به دنبال راهی برای رهایی ایران از این کاستی‌ها به کنکاش در تفکرات اقتصادی غربیان پرداختند» (بیگدلی، ۱۳۹۳: ۱۶). ملکم خان ناشر روزنامه قانون یکی از این روشنفکران بود که بر اهمیت علم اقتصاد و تاثیر آن بر سیاست دنیای مدرن پی برده بود، از فقدان آن به عنوان علم جدید در ایران رنج می‌برد: «علم از هرشمه‌ای در ایران بوده است اما از علوم اکونومی پولتیک که همه تازه و محصول این عهد است در ایران هرگز نبوده است» (ملکم خان، ۱۳۲۷: ۳۲). روزنامه اختر هم در باره علمی نبودن اقتصاد در ایران می‌نویسد: «در ممالک شرقیه علم و سبک تجارت محدود به طبیعیات و عادیات است» (اختر، ش ۱۹، ۱۲۹۵ ه.ق: ۵) بنظر می‌رسد میرزاملکم خان ناشر روزنامه قانون از جمله روشنفکرانی باشد که طرحها و پیشنهادهای اقتصادی و سیاسی خود را تحت تاثیر مکاتب غربی و با در نظر داشتن شرایط ایران مطرح کرده بود. «سالهای لیبرالیسم اقتصادی^۱ و کوشش برای جذب سرمایه‌گذاری بین‌المللی که از ربع آخر قرن ۱۹ تا اوایل قرن بیستم رواج داشت و رساله «اصول ترقی» میرزاملکم خان تفکر اقتصادی این دوره را نشان می‌دهد. (دادخواه، ۱۳۸۶: ۴۸) بررسی مقالات اقتصادی دو روزنامه ثریا و پرورش که در مصر منتشر می‌شدند نشان می‌دهد که محمدعلی‌خان کاشانی هم بی بهره از نظریات اقتصادی غرب نبوده باشد و تا حدودی اصول و قوانین علم ثروت را می‌دانست. (بیگدلی و جلفایی، ۱۳۹۶: ۱۲۳)

چاپ پاورقی بنام «مبادی علم ثروت ملل» که ترجمه یکی از کتب مکتب اقتصاد کلاسیک و بدون نام بردن از نویسنده کتاب انجام شد، حاکی از آشنایی نویسندگان این نشریه با علم و مباحث اقتصادی دارد. چاپ این پاورقی از شماره سوم، سال چهاردهم ۱۳۰۵ ه.ق تا شماره ۸ سال پانزدهم در ۱۳۰۶ ه.ق طول کشید. روزنامه تربیت از علم اقتصاد به عنوان علم ثروت یاد می‌کند که «باید در مدارس خوانده شود و دولت بدانند». (تربیت، س ۸، ش ۳۵۹، ۱۳۲۳ ه.ق: ۲)

ترجمه کتاب «ثروت ملل» از آدام اسمیت توسط محمدعلی فروغی ناشر روزنامه تربیت از اقدامات صورت گرفته توسط روزنامه‌نگاران روشنفکر در جهت معرفی علم اقتصاد بود.

۲. پیشینه تحقیق

کتاب‌ها و مقالات متعددی مربوط به دوره قاجار از سوی نویسندگان خارجی و داخلی نوشته شده‌اند که حاوی گزارش‌ها و پژوهش‌های اقتصادی نیز هستند. مانند: شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار اثر کیت ابوت (۱۳۹۶) که حاوی گزارش‌های تجاری و مالی در یک بازه زمانی (۱۸۴۷-۱۸۶۶م.) است. کتاب نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰) از ویلهم لیتین (۱۳۶۷) که وضعیت ایران را بررسی کرده و کتاب اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصاد و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت از هنری ساویج (۱۳۸۷) هم وضعیت ایران را در دوره مظفری مورد تحقیق قرار داده است. گنج شایگان از محمدعلی جمالزاده (۱۳۶۲) نیز به عنوان نخستین تاریخ‌نگاری اقتصادی در دوره قاجار، شامل اطلاعات ارزشمندی از وضعیت اقتصادی، تجارت، گمرکات، وضعیت راهها، صنعت و مطالب اقتصادی - مالی می‌باشد. از تحقیقات جدید می‌توان به کتاب‌های تجارت در دوره قاجاریه از انصاری رنانی (۱۳۸۰)، و تاریخ اقتصادی ایران از چارلز عیسوی (۱۳۶۲) اشاره کرد. این آثار هرچند گزارش‌های خوبی در زمینه اقتصادی ارائه می‌دهند اما هیچکدام به صورت سازمان یافته به بررسی مواضع و رویکرد نثریات نپرداخته‌اند. مقالات بیشتر از کتابها رویکرد نثریات را به عنوان موضوع پژوهشی مورد توجه قرار داده‌اند. مقاله‌هایی چون «نظریات اقتصاددانان کلاسیک در نوشته‌های نخبگان روزنامه نگار دوره قاجار از عهد ناصری تا مشروطه» از علی بیگدلی (۱۳۹۳)، «نقش دولت و مردم در اقتصاد از نگاه روزنامه اختر» نوشته عبدالمهدی رجایی (۱۳۸۰)، «بازخوانی مؤلفه‌های مدرنیته در دوره قاجار بر اساس روزنامه تمدن» از مهدیه حمزه ئی (۱۳۹۲)، «از سرمایه خارجی تا سرمایه‌داری دولتی» از کامران دادخواه (۱۳۸۲) که به اندیشه‌های اقتصادی تعدادی از اندیشمندان دوره قاجاری پرداخته، «رویکرد خودکفایی اقتصادی در نوشته‌های روزنامه نگاران دوره قاجار» از فاطمه قلاوند و زهرا قلاوند (۱۳۹۷)، «گزارش تحلیلی از روزنامه ثریا» از عاطفه فراهانی (۱۳۸۶)، «بررسی اندیشه اقتصادی علی محمد خان کاشی با استناد به دو روزنامه پرورش و ثریا» از رقیه سلطانی جلفایی و علی بیگدلی (۱۳۹۶) این مقاله بر آن است که وضعیت اقتصادی ایران را در سه حوزه زراعت، تجارت و صنعت با تکیه بر منابع مطبوعاتی و از منظر تعدادی از جراید دوره مظفری، مورد بررسی قرار داده و به این پرسش‌ها پاسخ دهد: وضعیت اقتصادی کشور از منظر مطبوعات دوره مظفری چگونه بود؟ رویکرد اقتصادی جراید آن دوره تحت تاثیر کدام اندیشه‌های اقتصادی قرار داشت؟ با فرض بر اینکه ناشران و نویسندگان این جراید از دیدگاه‌های

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۸۳

اقتصادی غرب آگاه بودند. روش مورد استفاده توصیفی-تحلیلی تاریخی بوده و گرد آوری مطالب بصورت استفاده از منابع کتابخانه‌ای و آرشیو نشریات دوره قاجار است.

۳. وضعیت اقتصادی دوره ناصری

دوره ناصری مصادف با دوران نظام سرمایه‌داری صنعتی در اروپا و امریکا است. در حالیکه نظام اقتصادی ایران بر پایه‌های کشاورزی معیشتی با سیستم ارباب رعیتی و اقتصاد شبانکارگی استوار بود. تا قبل از نیمه دوم دوره ناصری و ازدیاد واردات کالاهای خارجی، مقدار تولید داخلی برای مصارف کشور کافی بود و صادرات بر پایه محصولات کشاورزی، دامی و صنایع دستی قرار داشت که می‌توان به ابریشم، قالی‌وقالیچه، برنج، ابریشم، پوست، تریاک، صمغ، مواد رنگی و نمک‌های معدنی و حیوانات اهلی اشاره کرد. تولیدات صنعتی بیشتر در حوزه منسوجات و پارچه بافی بودند. از دیگر صنایع می‌توان به شیشه‌سازی، آهنگری، سفالگری، چکمه‌دوزی، قوطی‌سازی اشاره کرد که در کارگاه‌های شخصی تولید می‌شدند. (بنگرید به: تحویلدار، ۱۳۴۴: ۱۱۴-۱۳۹، انصاری‌رنانی، ۱۳۸۰: ۳۲۵) روزنامه تربیت از صنایعی مانند شعربافی، زری بافی، قماش، آلات آهنی و برنجی و طلا و نقره‌سازی نام می‌برد که در سایه واردات کالاهای خارجی در آن دوره متضرر شده بودند. (تربیت، س ۱، ش ۱۶، ۲۸ شوال ۱۳۱۴ه.ق: ۶۱)

مراحل تولید محصولات کشاورزی و صنعتی در ایران به روش سنتی و به شکل یدی انجام می‌گرفت که زمانبر بوده و مقدار تولید نیز محدود بود، در حالیکه مراحل تولید در کارخانه‌های صنعتی غرب که با استفاده از ابزارهای ماشینی و نیروی بخار انجام می‌شد سریع‌تر و مقدار تولید زیادتر بود. نتیجه آن اشباع بازارهای اروپا بود که کارخانه‌ها مجبور شدند برای فروش محصول مازاد خود کشورهای غیر صنعتی چون ایران بهترین گزینه بود.

واردات کالاهای خارجی که از دوره فتحعلیشاه آغاز شده بود (انصاری‌رنانی، ۱۳۸۰: ۱۰۸)، در دوره ناصری افزایش بیشتری یافت. افزایش واردات کالاهای صنعتی به ایرانی که در آن هنوز کارخانه و تولیدات صنعتی مدرنی وجود نداشت «در کل ایران هنوز یک کارخانه ساخته نشده است.» (قانون، ش ۲، شعبان ۱۳۰۷ه.ق: ۱)، و از نظر صنعتی همپای کشورهای صنعتی اروپایی نبود، نتیجه‌ای جز انحطاط صنایع سنتی و صدمه به تجارت خارجی در بر نداشت. بیشترین ضرر متوجه صنایعی بود که تولیدات آنها در رقابت با کالاهای مشابه وارداتی مانند نساجی قرار گرفته بود. «واردات افزایش یافته و محصولات وطنی نابود شده و پارچه‌های

انگلیسی همه بازار ایران را گرفته است» (فلاندن، ۲۵۳۶: ۱۰۷). «فلزکاری روی، آهن، فولاد، نقره، مس و طلا و محصولات صنعتی ایران راه سقوط و انحطاط را پیش گرفته... بافندگی پارچه‌های ابریشمی و پشمی از جمله کالاهای وارداتی است» (بروگش، ۱۳۶۸: ۳۹۸).

در سایه معاهدات سیاسی و اقتصادی تحمیل شده از سوی روس و انگلیس، زمینه نفوذ بیشتر روس و انگلیس و حضور تجار خارجی در بازارهای ایران فراهم شد که موجب افزایش حجم تجارت خارجی ایران شد. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۳۷) با افزایش تبادلات تجاری با خارج و تحولات نظام سرمایه‌داری جهانی، ایران ناخواسته وارد چرخه اقتصاد بین‌المللی گردید. «تحمیل قراردادهای تجاری، گمرکی و حقوقی در نتیجه رقابت‌های دو قدرت روس و انگلیس پیامد مهمی داشت و موجب باز شدن درهای اقتصاد ایران بر روی جوامع سرمایه‌داری و ادغام ایران در اقتصاد قرن نوزدهم بود» (شجاعی‌دیوکلایی، ۱۳۹۵: ۹۶-۱۲۴).

ادغام اقتصادی بر حوزه‌های کشاورزی، صنعتی و تجاری اثر منفی داشت و در طولانی مدت سبب بروز مشکلات اقتصادی گردیده و روند طبیعی رشد اقتصادی کشور را از حالت تعادل خارج کرد. تجار نخستین کسانی بودند پای سرمایه تجاری را به محصولات کشاورزی باز کردند. (فیوضات، ۱۳۷۴: ۱۲۱) از دوره ناصری تجاری که با خرید اراضی خالصه و اراضی درباریان صاحب زمین شده بودند بخشی از ثروت خود را در کشت محصولات مورد تقاضای اروپا و صادرات آن سرمایه‌گذاری کردند. نیاز بازارهای جهانی، کشاورزی معیشتی ایران را مبدل به کشاورزی تجاری کرده بود. (قباد بخت، ۱۲۴) بیشترین اراضی به کشت اقلامی چون تریاک، تنباکو و پنبه اختصاص داده شد در نتیجه «موجب تولید کمتر اقلام غذایی اساسی، بالاتر رفتن بهره مالکانه و قیمت و افزایش میزان بدهی کشاورزان گردید» (فوران، ۱۳۷۷: ۱۹۳). «سودآوردن تریاک باعث شد تا زمین‌های گندم به مزارع خشخاش تبدیل شود» (مهدوی، ۱۳۷۹: ۲۷)

تجارت خارجی ایران در دوره قاجار ارتباط مستقیمی با نظام سرمایه‌داری جهانی پیدا کرد و موجب تسلط بر بازار ایران و در دست گرفتن شریان اقتصادی بود. (کرزن، ۱۳۶۲: ۴۵/۱) نتیجه آن کسر تراز بازرگانی بود. (واتسن، ۱۳۴۸: ۳۴) تجار ایرانی مبدل به واسطه تجار و بنگاه‌های خارجی شدند. محصولات خام صادراتی ایران در کارخانه‌های اروپایی فراوری شده و بصورت محصولات صنعتی دوباره وارد بازارهای داخلی می‌شد. (ثریا، س ۲، ش ۷، ۲۹ رجب ۱۳۱۷ ه. ق: ۹) این رویه کشور را بتدریج مبدل به مصرف‌کننده کالاهای خارجی کرده و از نظر اقتصادی به آنها وابسته‌تر نمود در حالی که تا اوایل دوره ناصری هنوز تولیدات ایرانی

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۸۵

مایحتاج داخل کشور را تامین می‌کرد. «تا پنجاه سال قبل ایرانیان در امر لباس و فرش و صناعت دستی محتاج فرنگستان نبوده... الان صناعت وطن بالکلیه نابود شده است. آیا سبب این نابودی چیست؟ طمع تجار و غفلت حکومت» (حکمت، س ۱۴، ش ۸۶۳، ۱۳۲۳ ه.ق: ۳-۴) روزنامه اختر هم وضعیت تجارت در اواخر دوره ناصری را به همان سستی و در همان مدار قدیم میداند که هیچگونه اصلاحاتی در آن انجام نشده است. «وضع تجارت مان از قدیم الایام به هر حالتی که بود همان است و قدمی رو به ترقی و اصلاح برنداشته است» (روزنامه اختر، شماره ۳۳، سال ۲۲، ۹ شوال ۱۳۱۲، ۷۹۶۱-۷۹۶۳) وجود قوانین گمرکی و مالیات‌های مختلفی که از تجار ایرانی گرفته می‌شد، بر افزایش قیمت کالاهای وارده تاثیر منفی داشت. وضعیت بد راههای کشور بر مدت توزیع کالا اثر گذار بود و موجب ضرر و زیان بازرگانان می‌گردید.

استفاده از شیوه‌های سنتی در تولید و استفاده از روش‌های قدیمی در امور مالیاتی و تجارتهی و بکار بردن اوزان مختلف در دادوستد از آفت‌های اقتصادی بودند که در دوره قاجار وجود داشتند. (پرورش، س ۱، ش ۵، ۱۲ ربیع الاول ۱۳۱۸ ه.ق/ ۹ ژوئن ۱۹۰۰ م: ۱۴، کمال، س ۳، ش ۷، ۱۳۲۳ ه.ق: ۵-۶، بیگدلی و سلطانی جلفایی، ۱۳۹۶: ۱۱۲، چهره نما، س ۱، ش ۱۶، ۱۳۲۲ ه.ق: ۵) اعطای امتیازات اقتصادی و اخذ استقراض‌های خارجی از دیگر عوامل خرابی در اقتصاد کشور و خزانه دولت بود. طریقه‌ای که از دوره ناصرالدین‌شاه آغاز شده و در دوره مظفری ادامه پیدا کرد. اعطای امتیازات مختلف به اتباع خارجی و استقراض‌های زاید از بانک‌های شاهی انگلیس و استقراضی روس با گرو گذاشتن درآمدهای گمرکی، موجب مقروض شدن دولت به بانک‌های خارجی گردید. این دو بانک توانستند از طریق اعطای وام به درباریان، دولت و تجار و با اخذ امتیاز نشر اسکناس توسط بانک شاهی در دوره ناصری، بتدریج نبض مالی کشور را در دست گیرند و به هنگام ضرورت‌های سیاسی با زیر فشار گذاشتن دولت و افراد مقروض برای پرداخت دیون خود به اهداف دولتهای مطبوع خود کمک کنند.

۴. وضعیت اقتصادی دوره مظفری

مشکلات اقتصادی دوره ناصری در دوره مظفری هم ادامه پیدا کرد. ناتوانی دولت در برنامه‌ریزی مناسب اقتصادی به همراه استقراضات جدید مظفرالدین شاه برای سفر به فرنگ، وضعیت مالی دولت را خراب‌تر از گذشته کرده بود و خزانه دولت خالی بود. (آجودانی، ماشالله، ۱۳۸۵: ۲۷۶). با وجود تداوم مشکلات اقتصادی در دوره مظفری، بعضی از نشریات ایرانی و مقامات خارجی، نسبت به وضعیت اقتصادی این دوره و توجه شاه به پیشرفت‌های صنعتی و

تجاری اظهار امیدواری می کردند. «شاهنشاه پیوسته در فکر توسعه ثروت و توسعه فواید رعیت از فلاح و تجارت بوده اند» (تربیت، س ۵، ش ۲۶۵، ۱۳۲۰ه.ق/۱۹۰۲م: ۱۰۶۴؛ ایران سلطانی، س ۵۶، ش ۹، ۱۳۲۱ه.ق/۲۸ ژوئن ۱۹۰۳م: ۲-۳). روزنامه تربیت راجع به وضعیت ایران به نقل از لرد کرزن از جریده خارجی «فرانگ د پرسیان» می نویسد: «ایران الان دارای اهمیت و نظم است و می تواند زراعت و صنعت خود را به کمال برساند» (تربیت، س ۵، ش ۲۲، ۱۳۱۹ه.ق/۱۹۰۱: ۹۱۴). این اظهار نظر در حالی بود که او وضعیت روستاها و روستائیان ایران را اسفناک توصیف می کند. (کرزن، ۱۳۶۲: ۶۵۰) شاید این خوشبینی بر اساس گسترش ساخت کارخانه ها و تشکیل کمپانی ها در دوره مظفری بوده باشد که با وجود علاقمندی شاه به توسعه اقتصادی «هرچند که شخص شاه به ساخت کارخانه و ازدیاد صنایع رغبت داشت» (محیط مافی، ۱۳۶۳: ۱۶۹)، اما خالی بودن خزانه دولتی و نفوذ روسیه و انگلیس مانع از حمایت کامل حکومت از بخش های کشاورزی، صنایع نوپا و تجارت خارجی شده بود و فعالیت بیشتر کارخانه ها به دلیل دخالت روسیه، خرابی دستگاه ها و اختلافات داخلی در بین موسسان کمپانی ها با ناکامی و تعطیلی مواجه شده بود. در مقابل عده دیگری از روزنامه نویس ها با نگاه واقع گرایانه و منتقدانه علیرغم افزایش تجارت خارجی و کارخانه سازی از وضعیت خراب تجارت، صنعت و کشاورزی شکایت داشتند. «حالا تجارت و صنعت ما خیلی ضعیف است» (تربیت، س ۹، ش ۴۴۲، ۱۳۲۴ه.ق/۱۹۰۶م: ۲۲۹۴).

۱.۴ زراعت

اساس اقتصاد ایران بر پایه کشاورزی و دامداری قرار داشت و در طول قرن نوزدهم هم بر این اساس تداوم داشت. (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۵۳) یکی از منابع درآمدی دولت از مالیات بر زمین و محصولات زراعی و دامی بود و بیشترین محصولات تجارتي و صادراتی کشور از این دو بخش تامین می شد. خشکبار، برنج، تخم نوغان، ابریشم خام، تریاک، میوه و پنبه از اقلام مهم کشاورزی برای مصارف داخلی و صادرات بودند. (بنگرید به: جمalzاده، گنج شایگان) از این نظر جراید برای کشاورزی به عنوان یکی از سه رکن اصلی اقتصادی در ترقی کشور اهمیت قائل بودند. «اساس پیشرفت دولت و ملت در سه چیز است زراعت، صنعت و تجارت. (ثریا، س ۱، ش ۳۳، غره صفر ۱۳۱۷ه.ق: ۱۰) بعضی از روزنامه ها به زمین و زراعت به عنوان «ثروت خداداد و منبع رایگان تولید ثروت» نگاه می کردند که باید از آن بصورت بهینه استفاده نمود.» (تربیت، س ۳، ش ۱۴۱، ۱۳۱۷ه.ق/۱۸۹۹م: ۵۶۳-۵۶۱). روزنامه فلاح مظفری هم به

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۸۷

تأثیر زراعت در رونق تجارت و صنعت اشاره می‌کند. «برای ترقی تجارت و افزایش صنعت، همانا توجه به زراعت است و اگر خللی بر زندگانی و تجارت ما بهم میرسد از بی ترتیبی زراعت خواهد بود» (فلاح مظفری، س ۱، ش ۲، ۱۳۱۸ ه.ق/۱۹۰۰ م: ۲۳)، تربیت توصیه می‌کند که میتوان با سرمایه گذاری ثروت بدست آمده از بخش کشاورزی را در جهت توسعه علم، تجارت و صنعت استفاده نمود. «با استفاده مطلوب از فلاح می‌توان کار علم و صنعت و تجارت را راست نمود» (تربیت، س ۳، ش ۱۴۱، ۱۳۱۷ ه.ق/۱۸۹۹ م: ۵۶۳-۵۶۱). اختر هم با دیدگاه کلاسیک در مقاله‌ای با عنوان «تجارت» به تأثیر زراعت در توسعه تجاری اشاره کرده و سبب انحطاط تجارت را در عدم توجه به ترقی زراعت بیان کرده که در نتیجه آن مردم فقیرتر شده و تجارت مملکت تعطیل می‌شود. (اختر، س ۲۲، ش ۳۳، ۱۳۱۳ ه.ق/۱۸۹۶ م: ۵۱۸) یعنی اگر مواد اولیه‌ای تولید نشود صنعتگران و تجار نمی‌توانند به سود برسند. بنظر می‌رسد تاکید بعضی از نشریات بر اهمیت زمین به عنوان مولد طبیعی ثروت، مشابهت با اندیشه فیزیوکرات‌ها دارد که زمین را مهمترین منبع طبیعی برای تولید محصول خالص و ثروت ناشی از آن می‌دانستند. فیزیوکرات‌ها معتقد بودند سودی که تجار و صنعتگران از راه تولید و فروش بدست می‌آورند از طریق مواد اولیه‌ای است که توسط کشاورزان و از زمین تولید می‌شود. (ژید و ریست، ۱۳۵۴: ۱۹-۲۱)

ادغام تجارت ایران در تجارت جهانی موجب ضرر و زیان برای بخش کشاورزی به عنوان صادر کننده مواد اولیه گردید، زیرا قیمت بعضی از محصولات کشاورزی صادراتی چون پنبه را تابع نوسانات قیمت و تقاضا در سطح جهانی کرده بود به همین دلیل گاهی رونق محصولی به بهای رکود تولید و پایین آمدن قیمت محصول دیگری تمام می‌شد. روزنامه تربیت در این مورد نوشته است: «از ۱۲۸۰ ق که ابریشم از رونق افتاد بر رونق تجارت تریاک افزوده شد... ۴ میلیون رویه تریاک فروخته شده از خراسان، همدان و آذربایجان و کردستان که به مصر، امریکا، عربستان و لندن می‌رود» (تربیت، س ۳، ش ۱۳۶، ۱۳۱۶ ه.ق/۱۸۹۹ م: ۵۴۳-۵۴۲).

برای جلوگیری از واردات بی رویه کالا و حمایت از تولید داخلی، بعضی از جراید نظریه خودکفایی و اقتصاد ملی را مطرح کردند.

برخی از نویسندگان این دوره به حمایت از شیوه اقتصاد کلاسیک و دروازه‌های باز پرداختند و در مقابل تعدادی از روزنامه‌نگاران به حمایت از اقتصاد ملی پرداختند. رویکرد حمایتی از اقتصاد داخلی در نوشته‌های روزنامه‌نگاران از دوره ناصری وجود داشت. (قلاوند، ۱۳۹۷: ۱۳۶)

«خودکفایی اقتصادی به حالتی از اقتصاد گفته می‌شود که برای تداوم زندگی اقتصادی نیازی به دول دیگر نباشد. (همان: ۱۳۷)

خودکفایی هدفی برای توسعه اقتصاد ملی با دیدگاه ملی‌گرایانه بود. از دیدگاه ملی‌گرایان با اولویت بخشی به تولیدات داخلی از طریق حمایت‌های دولتی و سرمایه‌گذاری مردمی می‌توان محصولات بومی را به تولید انبوه رسانده و جایگزین کالاهای خارجی نمود. به این طریق بی‌نیاز از دیگر ممالک گردیده و کشور از وابستگی اقتصادی نجات پیدا خواهد کرد. این دیدگاه به نظریه خودکفایی در مکتب ناسیونالیسم اقتصادی شباهت داشت. «ناسیونالیسم اقتصادی در ایران تلاش داشت تا سرمایه‌های داخلی را از طریق تشکیل شرکت بومی و حمایت از خودکفایی به حرکت در آورد. این دوره از اوایل قرن بیستم تا دهه ۱۹۲۰ تداوم داشت» (دادخواه، ۱۳۸۶: ۴۸). یکی از راههای خودکفایی کاشت و تولید محصولات زراعی خارجی در داخل کشور بود. روزنامه ایران سلطانی در این مورد نوشته است:

چایی یکی از امتعه عمده ایست که از خارجه می‌آید و سالها پول رعیت در بهای آن بخارج می‌رود... پس اگر روزی خیر دهند که در داخل مملکت اقدام به زراعت آن شده چقدر برای مردم و دولت جای خوبی خواهد بود و به ثروت مملکت افزوده خواهد شد (ایران سلطانی، س ۵۶، ش ۹، ۱۳۲۱ ه. ق. ۱۹۰۳ م: ۲-۳).

اختر یکی از عوامل تنزل زراعت را در عدم استفاده از فنون جدید می‌داند و از عوامل مهم پیشرفت اروپا را استفاده از وسایل مدرن در زراعت معرفی می‌کند. (اختر، س ۲۲، ش ۳۲، ۱۳۱۳ ه. ق. ۱۸۹۶: ۵۱۸، اختر، س ۲۳، ش ۸۲۹۲، ۱۳۱۴ ه. ق. ۱۸۹۶: ۷۳) ثریا ترقی زراعت را تغییر در شیوه‌های سنتی زراعت می‌داند و استفاده از ابزار جدید در زراعت را توصیه می‌کند: «قاعده‌هایی که از سه هزار سال قبل یادگار مانده است ترک نموده به قاعده‌های جدید و آلات و دستگاه‌ها و ماشین‌های نوظهور زراعت نمایند» (ثریا، س ۲، ش ۳، ۱۳۱۷ ه. ق. ۱۸۹۹ م: ۱۸). جراید در کنار استفاده از فنون جدید، بهره‌بری از روشهای علمی در زراعت را برای فروش بیشتر محصولات کشاورزی ایران در بازارهای جهانی موثر میدانستند. «اگر با اصول جدید ابریشم پرورش دهیم در بازار فرنگستان رونقی روبه کمال خواهد یافت» (ناصری، س ۶، ش ۲۴، ۱۳۱۷ ه. ق. ۱۸۹۹: ۳-۴). کاشانی در «مقاله مخصوصه» در باره اهمیت علم در ترقی زراعت و نتایج اقتصادی آن می‌نویسد که اگر علم در ایران پیشرفت کند دیگر خارجی‌ان نمی‌توانند محصولات کشاورزی را ارزان خریدند و فواید ارضی را با خود ببرند. (ثریا، س ۱، ش ۱، ۱۴ جمادی الاخر ۱۳۱۶ ه. ق: ۱۳) و برای اولین بار مجله‌ای در حوزه کشاورزی بنام «فلاحت

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۸۹

مظفری» از سوی وزارت فلاح و تجارت برای ارتقاء آگاهی زارعان از تحولات جدید کشاورزی منتشر شد. مسئولان نشریه معتقد بودند که کشاورزی یک علم است و رسالت خود را آشنایی زارعین با روشهای علمی کشاورزی معرفی می‌کنند. (فلاح مظفری، س ۱، ش ۱، غره جمادی الاول ۱۳۱۸ ه.ق/ ۱۹۰۰ م: ۶) مهمترین نگاه جراید قاجار برای ترقی زراعت، رسیدن به خودکفایی از طریق تشویق ثروتمندان برای سرمایه‌گذاری و افزایش آگاهی کشاورزان از روش‌های علمی و استفاده از ابزار مدرن زراعی بود.

۲.۴ تجارت

تجارت یکی از پایه‌های رشد اقتصاد ملی و از منابع مولد ثروت و انباشت سرمایه است که می‌تواند به سرمایه‌گذاری در بخش‌های کشاورزی و صنعتی منجر شده و بر شاخص رشد اقتصادی کشور موثر باشد. به همین جهت بیشتر جراید آن دوره بعد از زراعت، حوزه تجارت و نقش تجار را در آبادانی و قطع وابستگی به خارج مهم می‌دانستند. «تجارت موجب ترقی و اساس مدنیت و صنعت و علم است» (ثریا، س ۱، ش ۱۷، ۱۳۱۶ ه.ق/ ۱۸۹۹ م: ۱۳؛ حبل‌المتین کلکته، س ۱۳، ش ۸، ۱۳۲۳ ق: ۲۲).

فعالیت تجاری توسط قشر تجار انجام می‌گرفت و نقش واسطه را میان تولیدکننده و مصرف‌کننده بازی می‌کردند. «تجار واسطه بین مواد خام و صنعتگر و صنعتگر و مصرف‌کننده بودند» (برودل، ۱۳۸۰: ۷۷-۷۸) آنها در دوره قاجار قدرتمندترین و ثروتمندترین طبقه شهری محسوب می‌شدند و تحولات بازار اعم از داد و ستد و قیمت‌گذاری به دست ایشان بود. «از این قدرت بر مبادله کالا و افزایش قیمت‌ها از طریق احتکار و برهم ریختن بازار استفاده می‌کردند» (همان‌جا) خبری که چهره نما از احتکار گندم در تبریز توسط بعضی از ملاکان و تجار دوره مظفری برای افزایش قیمت می‌دهد، تأییدی بر توان تجار در ایجاد آشفستگی برای سود بیشتر دارد. (چهره‌نما، س ۲، ش ۲۰، ۱۳۲۳ ه.ق: ۷-۸)

ادغام تجارت ایران در تجارت بین‌المللی موجب شد تا تجار بزرگ با وجود داشتن سرمایه زیاد تبدیل به واسطه‌ای برای تجار و کارخانه‌های خارجی گردند. «تجارت تبدیل به دلالی خارجه شده نه ترویج امتعه داخلی» (سیاح، ۱۳۴۶: ۴۷۲). کمپانی‌های خارجی از طریق بازرگانان ایرانی و در قالب همکاری تجاری، صادرات اقلام خود را به ایران افزایش داده و موجب وابسته‌تر شدن تجارت خارجی ایران شده بودند، به همین دلیل نشریات عملکرد تجار ایرانی را به سود کمپانی‌های خارجی و به ضرر اقتصاد ایران می‌دانستند. اختر اشاره می‌کند که

تاجران با همکاری کمپانی‌های خارجی امتعه خارجی را به وفور وارد کشور می‌کنند و با وجود ثروت بفکر ترقی صنعت و تجارت نیستند. (اختر، س ۲۳، ش ۹، ۱۳۱۴ ق: ۸۸-۸۷) ثریا از واردات کالاهایی که کیفیت بالایی نداشته و جایگزین کالاهای ایرانی شده‌اند گله می‌کند. «چادرهای ابریشمی رشتی جای خود را به چادرهای بی کیفیت خارجی بنام قاق داده است» (ثریا، س ۱، ش ۴۶، ۱۳۱۷ ه. ق/ ۱۸۹۹ م: ۱۰). روزنامه ناصری از تجاری شکایت می‌کند که طلا و نقره کشور را به خارج برده و ماهوت پوسیده و اشیاء خرازی وارد می‌کنند. (ناصری، ش ۱، ش ۱۹، غره رجب ۱۳۲۲ ه. ق: ۱۵۳) اختر پیشنهاد می‌کند بجای وارد کردن کالاهای غیر ضروری و بی کیفیت بهتر است تجار ایرانی تجارت خود را بر اساس «احتیاجات حقیقی ناس» بگذارد. (اختر، شماره ۲، سال ۲۰، ۱۲ محرم ۱۳۱۱، ص ۳۰)

شاید از دلایل عقب ماندگی تجارت ایران، وجود روحیه کاسبکارانه و سوداگرانه در میان تجار در این دوره باشد. آنها ثروت حاصله از تجارت را بجای سرمایه‌گذاری در صنعت، مجدداً در تجارت و یا زمین سرمایه‌گذاری می‌کردند که برایشان در کوتاه مدت سودآورتر و ایمن‌تر بود، پس بی‌مناسبت نیست که تجارت آن دوره را سوداگرانه تلقی کنیم. از اواسط دوره قاجار سرمایه‌داری تجاری با روح سوداگری شکل گرفت. (دارا و علایی، ۱۴۰۰: ۱۴۳)

از نتایج منفی تجارت خارجی در آن دوره، خروج طلا و نقره از کشور بود، زیرا تجار خارجی به دلیل ارزش پایین پول رسمی ایران تنها با طلا و نقره معامله می‌کردند که موجب کمبود آن در کشور و اخلال در دادوستدهای داخلی شده بود. «ایران محتاج امتعه خارجی است که در قبال آن باید ذخایر نقدی ایران از جمله مسکوکات طلا و نقره به خارج منتقل می‌شود» (مظفری، س ۱، ش ۱۵، ۱۳۲۰ ه. ق/ ۱۹۰۲ م: ۲۳۵) با کمبود سکه‌های طلا و نقره پول‌های مسی رواج پیدا کرد. «پول سیاه در تبریز موجب اخلال در معاملات شد و به حکم دیوان ۴۰ دانه شاهی قدیم یک قران باشد و دیگر حرف پول سفید را نزنید» (ناصری، س ۵، ش ۲۵، ۱۳۱۶ ه. ق/ ۱۸۹۸ م: ۱۰) روزنامه فلاح و تجارت هم تجارت خارجی را مایه ورشکستگی و متروک ماندن اجناس وطنی و ازدیاد واردات و بیکاری مردم می‌داند. (فلاح و تجارت، ش ۱۲، ۱۲۹۷ ه. ق/ ۱۸۷۹ م: ۳)

بعضی از نشریات علت تداوم وابستگی تجارت خارجی را «فقدان حس ناسیونالیستی» در بین تجار و مردم می‌دانند که بجای اینکه در فکر پیشرفت کشور باشند به دنبال ثروت‌اندوزی شخصی هستند. رفتاری که موجب استمرار تجارت دلالی، مانع خودکفایی ملی و حفظ منافع عمومی شده است، نکته‌ای که ثریا در مقاله «لیس الانسان الاماسعی» به آن اشاره دارد. (ثریا، س ۱،

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۹۱

ش ۲۵، ۱۳۱۶ ه. ق/ ۱۸۹۹ م: ۱۲) آنها نداشتن حس ملی‌گرایی را مانعی برای تلاش در رسیدن به خود کفایی می‌دانستند. به همین جهت کاشانی در مقاله «مکتوب از اصفهان» درباره اهمیت نقش تجار در رشد اقتصادی کشور می‌نویسد: «تاجر با ثروت خود برای منافع خویش پنجاه محله خرابه را آباد کرده و در آن زراعت می‌کند هم خویش منتفع می‌شود و هم به دولت و ملت خویش نفع می‌رساند و دوم مشوق صنعتگر می‌شود» (ثریا، س ۱، ش ۳۳، غره صفر ۱۳۱۷ ه. ق/ ۱۰ ژوئن ۱۸۹۹: ۱۴)

از نظر نویسندگان آن دوره، خودکفایی از مهمترین راه‌های رسیدن به استقلال اقتصادی و رشد تولید ملی بود. هرکدام از جراید با دیدگاه‌های اقتصادی اعم از ناسیونالیستی و یا کلاسیک در استفاده از سرمایه‌های ملی در بخش‌های تولیدی بخصوص صنعتی و حمایت دولت از تجارت و صنایع از راه افزایش تعرفه‌های گمرکی بر کالاهای وارداتی، اتفاق نظر داشتند. حبل المتین متأثر از نظریات کلاسیک اقتصادی ضمن حمایت از آزادی تجارت، بر حمایت دولت از صنایع نوپا و تولیدات داخلی و تجارت ملی تأکید دارد. (حبل المتین کلکته، س ۱۳، ش ۸، ۱۳۲۳ ه. ق/ ۱۹۰۵ م: ۲۲) این نشریه برای ترقی پیشنهادات دیگری را هم مطرح می‌کند، از جمله: رعایت اخلاق، تعلیم افراد متخصص، تاسیس مدارس صنعتی و تشکیل کمپانی‌های تجاری (حبل المتین، س ۱۱، ش ۱، ۱۳۲۱ ق: ۶).

از منظر جراید از مهمترین موانع پیشرفت کشور، عدم توجه به علم و آموزش در حوزه تولید و تجارت بود و از عقب‌ماندگی علمی و بی‌توجهی به آن شکایت داشتند. «همسایگان ما درس علوم و فنون را به انجام رسانده‌اند؛ ما هنوز داخل صف دبستانیان علم و عرفان آنها نشده‌ایم» (اختر، س ۲۲، ش ۲۸، ۱۳۱۳ ه. ق/ ۱۸۹۶ م: ۱۸۲) جراید پیشرفت اقتصادی را در گرو تاسیس مدارس تخصصی برای آموزش علوم و فنون جدید و تربیت متخصص در زمینه‌های تولیدی و تجاری می‌دانستند. مثلاً روزنامه ناصری رواج تجارت را در تاسیس مدارس تجارت معرفی می‌کند. (ناصری، س ۴، ش ۱۲، ۱۳۱۵ ه. ق/ ۱۸۹۷ م: ۶-۷). روزنامه فرهنگ هم به تعدادی از علوم اشاره می‌کند که در مدارس خارجی جهت ورود افراد به عرصه فعالیت‌های اقتصادی تدریس می‌شود. «زبان خارجه، حساب، جغرافیای تاریخی، ضبط دفاتر، اکونومی پلتیک و رواج مسکوکات داخله و خارجه و نسیه‌کاری، معامله سندات بانک و خودبانک و صرافانی و بیمه و فصلی از قانون و شریعت برمی‌شمرد» (روزنامه فرهنگ، س ۲، ش ۷۶، ۱۲۹۸ ه. ق/ ۱۸۸۱ م: ۷).

بعضی از نشریات این کوتاهی را متوجه حکومت کرده و تاسیس مدارس را از وظایف دولت می‌دانستند. «اهمال حکومت در آن است که برای علم شریف زراعت و تعلیم اهالی

مکتب‌های زراعتی تاسیس ننموده است» (ناصری، س ۴، ش ۱۲، ۱۳۱۵.ه.ق/۱۸۹۷.م: ۶-۷). در مقابل اختر اعتقاد داشت که مردم نباید از دولت انتظار داشته باشند که همه چیز را فراهم کند. (اختر، س ۲۳، ش ۶، ۱۳۱۴.ه.ق: ۷-۸) روزنامه ثریا هم ثروتمندان را در عدم سرمایه‌گذاری‌های عمومی مانند مدرسه‌سازی نکوهش می‌کند. «ای اغنیای عزیز کدام مدرسه یا مریضخانه یا مکتب خانه از پول شما در ایران تاسیس شده است؟» (ثریا، س ۱، ش ۱۷، ۱۳۱۶.ه.ق/۱۸۹۹.م: ۱۱).

از مواردی که نشریات بر آن اصرار داشتند، لزوم اتحاد در بین ایرانیان برای فعالیت‌های اقتصادی و رفع مشکلات بود. «یکی از اسباب رفع احتیاجات ملت اتحاد است که موجب آسایش ملت و تسهیل تجارت و وفور زراعت و مایه ثروت مملکت است» (مظفری، س ۱، ش ۱۳، ۱۳۲۰.ه.ق/۱۹۰۲.م: ۲۰۰-۱۱۹) به همین جهت تشکیل کمپانی‌ها را که از نهادهای مدرن در حوزه تجارت و تولید در غرب بشمار می‌آمدند و نقش مهمی در توسعه اروپا بر عهده داشتند؛ را تاکید می‌کنند «چون خارجی‌ها هر اقدامی را جمع می‌کنند و سرمایه منحصر و محدود نیست پیشرفت می‌کنند» (همان‌جا). به همین جهت شراکت را یکی از راه‌های اتحاد و گامی موثر در مدرنیزاسیون و ترقی اقتصادی کشور تلقی می‌کردند و وجود کمپانی را در تجمیع و گردش سرمایه و بهبود تولید و توزیع کالا موثر می‌دانستند و از فواید تاسیس شرکت‌های ایرانی با سرمایه تجار و مردم در جهت آبادی سخن می‌گفتند. «به اتفاق یکدیگر شرکتی تاسیس کرده تا توسط آن قنوات جدیدی احداث و یا قنوات قدیم را تعمیر نمایند و از اروپا دستگاه‌های جدید زراعی وارد نمایند» (ثریا، س ۲، ش ۳، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹.م: ۱۸).

هدف از تشکیل کمپانی حمایت از تجارت و صنعت داخلی و رسیدن به خود کفایی بود و نشریات اخبار تاسیس کمپانی‌ها و دفاتر تجاری ایرانی را در سایر بلاد با غرور منعکس می‌کردند. روزنامه ثریا از تولید محصولات با کیفیت توسط کمپانی‌های تجاری-صنعتی چون اسلامی، امینه، مسعودی و غیره خبر می‌دهد که توسط سرمایه تجار تاسیس شده بودند و محصولات آنها از طریق شعبات این کارخانه‌ها در ایران و خارج بفروش می‌رسیدند. (ثریا، س ۲، ش ۲۶، ۱۳۱۸.ه.ق/۱۹۰۰.م: ۷). این کمپانی‌ها در شهرهای دیگر نیز شعباتی تاسیس کرده بودند. روزنامه کمال از تاسیس شعبه شرکت عمومی امتعه ایران در تبریز خبر می‌دهد. (کمال، س ۲، ش ۱۲، ۱۳۱۹.ه.ق/۱۹۰۱.م: ۳) با وجود موفقیت بعضی از کمپانی‌ها، شرکت‌های دیگری بودند که عملکرد موفق‌تری نداشتند. «چند سال قبل تجار تبریز برای شوسه راه اردبیل جمع شده تشکیل کمپانی داده‌اند و آخر سرنگرفت» (ناصری، س ۶، ش ۲۶، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹.م: ۱۱).

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۹۳

تبدیل حجره‌های سنتی به دفاتر تجاری و افتتاح نمایندگی در دیگر کشورها از دیگر روش‌های مدرنی بودند که بعضی از تجار برای رواج کالاهای ایرانی در بازارهای خارجی و تسهیل تجارت استفاده می‌کردند.

در این اتفاقات اداره تجاری برادران حسن اف تاجران اصفهانی در تهران مفتوح و شعبات آن در اغلب بلاد ایران و خارجه کشیده شده... بعضی از تجار که از روی بی علمی به حمالی و رواج امتعه خارجی اصرار دارند بر آنها تاسی جسته و سعی در رواج امتعه داخلی بنمایند. (مظفری، س ۱، ش ۳۴، ۱۳۲۱ ه.ق/۱۹۰۳ م: ۵۳۳).

حفظ ارزش‌های اخلاقی در تجارت از نکات حساسی بود که جراید رعایت آن را برای رشد تجارت الزامی میدانستند. عالمان اقتصادی از جمله اقتصاددان‌های کلاسیک فعالیت افراد برای کسب ثروت را در چارچوب قانون و عدالت مجاز میدانستند و معتقد بودند که فقدان اخلاق در امور اقتصادی منجر به بی نظمی اقتصادی می‌گردد. زیرا فعالیت اقتصادی نیز به مانند سایر فعالیت‌هایی که در جامعه انجام می‌گیرد یک امر اجتماعی محسوب شده و مقید نبودن به اصول اخلاقی به روابط صحیح اقتصادی و اجتماعی صدمه وارد می‌کند. «با توجه به اینکه امر اقتصادی یک امر اجتماعی نیز محسوب می‌شود بنابراین اخلاق فردی در حوزه اقتصادی نیز باید با یک اخلاق اجتماعی تکمیل شود تا به یک نظم اقتصادی منجر شود» (معرفتی‌محمدی، ۱۳۹۲: ۱۲۵). نشریات این دوره نیز یکی از موانع رشد تجارت خارجی را در بی اخلاقی میدانستند که از سوی بعضی از تجار انجام می‌گرفت. آنها عملکرد غیر اخلاقی تجار ایرانی را مذمت کرده و آن را موجب بی آبرویی برای کشور و بی نظمی در روابط تجارتمندان می‌دانستند. جراید از تجارتی انتقاد می‌کردند که به جای سرمایه‌گذاری در بخش تولید و بالا بردن کیفیت محصولات صادراتی، در فکر بدست آوردن سود بیشتر از هر راهی مانند تقلب هستند که در تضاد با اخلاق تجارتی بود. این رفتار سبب بی اعتمادی تجار خارجی نسبت به کالاهای ایرانی و بی اعتباری تجار شده بود. «آن شخصی که بار تقلبی را به اسم پنبه، بخاک روسیه برده فی الواقع امتعه خود را نفروخته بلکه آبروی مملکت خود را فروخته» (ناصری، س ۵، ش ۱۲، ۱۳۱۶ ه.ق/۱۸۹۸ م: ۷). «بجای جلوگیری از رواج کالاهای خارجی به بازارهای خارجی وابسته شدیم... و از راه تقلب در کالاهای خودمان و فروش آن به خارجه می‌خواهیم نفع ببریم» (مظفری، ش ۱۵، ۱۳۲۰ ه.ق/۱۹۰۲ م: ۲۳۵). «چون راه تجارت سهل شد، بجای جلوگیری از هجوم امتعه خارجی بواسطه امتعه داخلی، راه تقلب را در پیش گرفتیم و بخیال خود منفعت کردیم و تجار خارجی متوجه شده، کمتر از تاجر ایرانی خرید میکنند» (خلاصه الحوادث، س ۱،

ش ۸۴۷، ۱۳۱۶ه.ق/۱۹۰۲م: ۱)، ایرانیان تریاک را با نشاسته، سیب و شیره درخت مخلوط می‌کردند به حدی که «در یک خروار تریاک ۵ من خالص ندارد» (روزنامه اختر، شماره ۱۸، سال ۲۱، سه شنبه ۲۱ جمادی الاول ۱۳۱۲، ص ۶۹۶۵-۶۹۶۶)

بازرگانان خارجی که متوجه تقلب تجار ایرانی در صادرات شده بودند از این روش در مبادلات خود با ایرانی‌ها استفاده کردند و تجار ایرانی نیز در این راه به آنها کمک می‌کردند. مثلاً رنگ‌هایی را که برای رنگرزی پارچه و قالی وارد ایران می‌شد از رنگ‌های ارزان قیمت و تقلبی ساخت اروپا بود و همین امر باعث می‌شد «یا از آفتاب رنگ آنها تغییر می‌کند یا از شستن زایل می‌شود» (اختر، شماره ۱۸، سال ۲۱، سه شنبه ۲۱ جمادی الاول ۱۳۱۲، ص ۶۹۶۵-۶۹۶۶). چنین دادوستدی تا بعد از مشروطه هم ادامه داشت و روزنامه‌های آن دوره به آن اشاره دارند. (صبح صادق، س ۲، ش ۳۳-۳۴، ۱۶ صفر ۱۳۲۶: ۱، جهاد اکبر، ش ۵، ۱۶ صفر ۱۳۲۵: ۵)

از اصولی که در عقاید اقتصادی غرب مطرح بود، رعایت ارزش‌های اخلاقی در دادوستد بود. احتکار از آفت‌هایی غیر اخلاقی بود که در دوره قاجار رواج پیدا کرده بود. احتکار بر معیشت مردم تأثیر داشته و از سوی برخی از ملاکان و تجار دوره قاجار بر مردم و اقتصاد کشور تحمیل می‌شد. روزنامه اختر در باره تجار محتکر و آثار منفی عملکرد آنها بر اقتصاد کشور می‌نویسد که تاجران با احتکار محصول دو سال مملکت، دولت را مجبور به خرید گندم از خارجه می‌کنند و موجب افزایش قیمت نان، خروج مسکوکات کشور برای تهیه گندم و وابستگی کشاورزی به خارج می‌شود. (اختر، س ۲۳، ش ۹، ۱۳۱۴ه.ق/۱۸۹۶م: ۸۸-۸۷)

در کنار تقلب و احتکار، بی‌علاقگی بیشتر تجار ایرانی نسبت به سفرهای دور و طولانی مدت برای بازاریابی کالاهای داخلی و افزایش صادرات ملی از موانع گسترش تجارت خارجی بود که مورد انتقاد مطبوعات قرار داشت. روزنامه اختر در مورد تبلی تجار می‌نویسد: «تجار ایرانی برای سود خویش و تأمین منافع ملی حاضر به تحمل سختی‌های سفرهای تجارتنی در اقصی نقاط دنیا نیستند و به واردات اجناس خارجی دلخوش کرده اند» (روزنامه اختر، س ۱۸، ش ۷، ۱۳۰۹ه.ق/۱۸۹۲م: ۵۲۹۱-۵۲۹۳). ملکم خان هم با دیدگاه متأثر از اقتصاد کلاسیک که کار را پایه ازدیاد ثروت میداند از عدم رغبت ایرانیان برای فعالیت اقتصادی و کار کردن انتقاد می‌کند. «در هر ملکی که زیاد کار بکنند، اموال مردم زیاد می‌شود و در همان ملک وقتی که کم کار بکنند اموال مردم به همان نسبت کم می‌شود» (ملکم خان، ۱۳۲۷: ۲۰۰).

عدم آشنایی تجار در استفاده از روشهای جدید و علمی مانند بازار سنجی از مشکلات تجارت خارجی بود زیرا از طریق بازار سنجی می‌توانستند زمان مناسب را برای فروش هر

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نثریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۹۵

کالایی سنجیده و از ضرر و زیان وارده جلوگیری کنند. «چون بی نظمی در امور تجارت است، امتعه داخلی ترقی نمی کند یعنی کالاها در وقت خودش صادر نمی شود، مثل قالی را در تابستان می آورند» (پرورش، س ۱، ش ۲۳، ۱۳۱۸ ه.ق/ ۱۹۰۰ م: ۱۳).

از پیشنهادهای مدرنی که جهت رفع مشکلات حوزه تجارت مطرح می شدند باید به تاسیس نهادهای اقتصادی چون بانک، کمپانی، مجلس تجار و شرکت در نمایشگاههای اقتصادی خارج از کشور اشاره کرد. روزنامه حبل المتین در باره فواید تشکیل مجلس تجار می نویسد که مجلس می تواند به حل مشکلات حوزه تجارت و تجار توسط خود بازرگانان کمک نموده و با تدوین قوانین و برنامه ریزی مناسب فعالیت های تجاری را بهبود بخشد تا «روند امور تجاری تسریع و تسهیل شود تا مصنوعات ایرانی در صادرات خارجی از محصولات خارجی پیشی گیرند» (حبل المتین کلکته، س ۱۳، ش ۳۶، ۱۳۲۴ ه.ق/ ۱۸ می ۱۹۰۶: ۱). تاسیس بانک ملی از پیشنهادات نثریات در اصلاح حوزه مالی بود، زیرا «بانک شاهنشاهی مسکوکات طلای ما را جمع کرد و بانک استقراضی دارد ثروت یعنی هستی یعنی وسایل معیشت یعنی زندگی ما را پنجه می کشد» (چهره نما، س ۲، ش ۱، ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱۹۰۵ م: ۶-۷).

اتحاد و همکاری مردم در جهت اصلاح امور اقتصادی و رفع احتیاجات مردم از نکاتی بود که جراید آن دوره به آن توجه داشتند. «یکی از اسباب رفع احتیاجات ملت اتحاد است که موجب آسایش ملت و تسهیل تجارت و وفور زراعت و مایه ثروت مملکت است...» (مظفری، س ۱، ش ۱۳، ۱۳۲۰ ه.ق/ ۱۹۰۲ م: ۲۰۰-۱۱۹). نثریات اعتقاد داشتند که در سایه اتحاد و شراکت می توان فعالیت های رفاهی - اقتصادی را به ثمر رساند. «به اتفاق یکدیگر شرکتی تاسیس کرده تا توسط آن قنوات جدیدی احداث و یا قنوات قدیم را تعمیر نمایند و از اروپا دستگاههای جدید زراعی وارد نمایند» (ثریا، س ۲، ش ۳، ۱۳۱۷ ه.ق/ ۱۸۹۹ م: ۱۸). مطبوعات یکی از راههای ترقی اروپا را تجمیع سرمایه از طریق شراکت معرفی می کردند. «...چون خارجی ها هر اقدامی راجع میکنند و سرمایه منحصر و محدود نیست پیشرفت می کنند...» (مظفری، س ۱، ش ۱۳، ۱۳۲۰ ه.ق/ ۱۹۰۲ م: ۲۰۰-۱۱۹). یکی از اهداف تشکیل کمپانی از منظر نثریات ایرانی، حمایت از تجارت و صنایع داخلی و رسیدن به خود کفایی بود. دیگری بالا بردن توان مالی از طریق سرمایه گذاری عمومی برای رقابت با محصولات خارجی بود. از مهمترین نکاتی که مورد توجه نثریات دوره مظفری در حوزه تجارت قرار داشت می توان به ناسیونالیسم اقتصادی، اخلاقیات، علم اندوزی، نوسازی و سرمایه گذاری در بخش های تولید اشاره کرد.

۳.۴ صنعت

تا قبل از گسترش مصرف کالاهای خارجی، تولیدات صنعتی ایران از کیفیت و رونق خوبی برخوردار بوده و کفایت بازار داخلی را می‌کرد. «کارخانه‌های شعربافی و قماش‌های پشمی و ابریشمی و آهن آلات و برنجی و طلا و نقره سازی در شهرهای خراسان و کرمان و رشت و شیراز و چینی سازی با چینی‌های چینی و ژاپنی برابری می‌کرد» (تربیت، س ۱، ش ۲۸، ۱۳۱۵.ه.ق/۱۸۹۷.م: ۶۷). ورود محصولات خارجی در سایه قیمت ارزان آن بخصوص نساجی موجب انحطاط صنایع بومی ایران را فراهم کرد «تاسیس کارخانه‌های نساجی در هند توسط انگلیسی‌ها باعث سرازیر شدن محصولات آنها به ایران شد» (زرگری نژاد و زارعی، ۱۳۹۴: ۵۱). منسوجات انگلیسی و بخصوص چیت‌های ارزان قیمت مورد استقبال مردم قرار گرفت و باعث تعطیلی تعداد زیادی از کارخانه‌های نساجی شد. (بنگرید به: آریان‌فر، آغاجری، یوسفی‌فر: ۱۵: ۱۴۰۲، لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۸۱، اشرف، ۱۳۵۹: ۹۱) جراید از وضعیت پیش آمده انتقاد می‌کردند. «متاع خاص خودمان را به جو نخیریم و اجناس قلب اروپا را در مملکت رواج ندهیم». (ثریا، س ۱، ش ۴۱، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹.م: ۱۲) هرچند که در بازه‌های زمانی مختلف حکومت سعی کرده بود با اجرای سیاست‌هایی چون منع مردم و دولتمردان در استفاده از محصولات خارجی مانند پارچه، از تولیدات داخلی حمایت کند. (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۸۱)

از دوره ناصری و علیرغم انتقاد جراید از فقدان حس ملی‌گرایی و توجه به منافع ملی از سوی صاحبان ثروت در دوره قاجار، بتدریج تلاشهایی برای خودکفایی صنعتی آغاز شد و کارخانه‌هایی مانند «بلورسازی» (دولت علیه ایران، ش ۵۶۴، ۱۲۸۱.ه.ق/۱۸۶۲.م: ۶۰۵)، «ریسمان ریزی و شمعی و کاغذ سازی و بلور سازی» و «قند و نبات و شکر حاجی یعقوب علی در کارخانه شکرریزی مازندران» (همان، ش ۵۰۶، ۱۲۷۸.ه.ق/۱۸۶۱.م: ۳) تاسیس شدند. اما این کوشش‌ها منجر به گسترش کارخانه و صنعتی شدن کشور نگردیده بود. ملکم خان در روزنامه قانون می‌نویسد که هنوز یک کارخانه در ایران ساخته نشده است. (قانون، نمره دوم، ۱۳۰۷.ه.ق/۱۸۸۹.م: ۱)

همانطور که قبلاً اشاره شد خودکفایی از نظریاتی بود که در ناسیونالیسم اقتصادی مورد توجه بود و نظریاتی چون ناصری و تربیت با حس ملی‌گرایانه از تولید محصولات داخلی با هدف رسیدن به خودکفایی و بی‌نیازی از ورود کالاهای خارجی و افزایش صادرات حمایت می‌کردند. «در هر مملکتی امتعه آن کشور افزایش یابد، امتعه خارجی روبه نقصان می‌رود» (ناصری، س ۴، ش ۱۷، ۱۳۱۵.ق/۱۸۹۷.م: ۶)،

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۹۷

نیاز اجناس داخله بخارج را کم نموده بلکه میسر باشد که حاجت خارجه را به داخل بیفزاید که کارخانه چینی سازی در تبریز دایر کرده اند که مردم آذربایجان از ظروف چینی فرنگی بی نیاز شوند کسی که این خبر را داده اسم موسس آن را نداده اما خود کارخانه دایر است. (تربیت، س ۷؛ ش ۳۱۱، ۱۳۲۲ه.ق/۱۹۰۴م: ۱۴۰۰).

قبل از عهد مظفری تعداد زیادی کارگاه قالی بافی در تبریز فعالیت داشتند. «کارخانجات قالی بافی است که قریب ۲۰۸ کارخانه در این ولایت (آذربایجان) تاسیس یافته و ترقی کرده است که با مختصر تشویق و مساعدت بزرگان مملکت بیشتر بشود» (ناصری، س ۱، ش ۲۳، ۱۳۱۲ه.ق/۱۸۹۵م: ۱۸۴) اما در دوره مظفری تلاشهایی برای مقابله با ورود کالاهای خارجی در آذربایجان صورت گرفت که می توان به کارخانه قالی بافی حاج مرندی اشاره کرد که با اسلوب مدرن اداره می گردید و مورد استقبال جراید نیز قرار گرفته بود. «با ورود بی رویه محصولات خارجی، در مملکت آذربایجان غیرتمندان تجار شروع به احداث کارخانه کردند از جمله کارخانجات فرش بافی که در تبریز افتتاح شده که یکی مربوط به حاج خلیل آقا مرندی است» (ناصری، س ۴، ش ۲۴، ۱۳۱۵ه.ق/۱۸۹۷م: ۵) تاسیس کارخانه های مانند حاج مرندی و دیگران تاثیر زیادی در امیدواری ایرانیان به آینده صنعت در ایران داشت. اقدامات مرندی مورد توجه شاه هم قرار گرفته بود. روزنامه کمال خبر از اعطای نشان شیرو خورشید درجه سوم توسط مظفرالدین شاه به او برای فعالیت های صنعتی در آذربایجان دارد. (کمال، س ۲، ش ۷، ۱۳۱۹ه.ق/۱۹۰۱م: ۲) این روزنامه در باره فعالیت تجار آذربایجانی در ترویج کالاهای وطنی و صادرات قالی ایران توسط این کارخانه می نویسد: «در آذربایجان تجار امتعه داخلی را ترویج داده اند و حاجی آقا مرندی کارخانه فرش بافی دایر کرده و ۱۵۰ عمده در آن کار می کنند و قالی و قالیچه ابریشمی و گلابتون تولید و بخارج میروند» (کمال، س ۲، ش ۷، ۱۳۱۹ه.ق/۱۹۰۱م: ۲). کلیه اقدامات و فعالیت های اقتصادی انجام شده در دوره مظفری مورد استقبال جراید قرار داشت و اخبار آنها منعکس می شد. «کارخانه قند کهریزک، کارخانه ریسمان بافی که صنایع الدوله و شراکت جمعی از تجار و اعیان دو سال است در طهران دایر کرده و خیلی مرغوب است و کارخانه متقال که ایران خیلی احتیاج دارد» (ناصری، س ۴، ش ۱۴، ۱۳۱۵ه.ق/۱۸۹۷م: ۷). قندسازی و نساجی، ریسمان بافی از جمله اقلام صنعتی بودند که از خارج وارد می شدند و مصرف عمومی داشتند با ازدیاد تولید این کارخانه ها و محصولات کارخانه های وطنی می توانست واردات کالاهای مشابه خارجی ان را کاهش دهد. بلور و شیشه هم از اقلامی بود که قبلا در ایران تولید می شد به همین دلیل تاسیس چنین کارخانه هایی مطبوعات خواهان توجه

و همراهی مردم با آنها هستند. «کارخانه بلور سازی در دروازه قزوین - طهران احداث شده فعلا جز شیشه و استکان و لوله لامپا نساخته... میتوان جار و چهل چراغ و سایر آلات ساخت... اگر متمولین اندک بذل توجه کنند» (ناصری، س ۴، ش ۱۴، ۱۳۱۵ ه. ق/ ۱۸۹۷ م: ۷).

سرمایه گذاری در صنایع جدید توسط بعضی از تجار آینده نگر از مواردی بود که مورد استقبال جراید قرار گرفته بود و اخبار آن را در جراید بازتاب می دادند از جمله تاسیس کارخانه برقی در رشت توسط آقا محمد حسین رئیس التجار یزدی و حاجی زین العابدین تقی اوف تاجر تبریزی مقیم بادکوبه بود. (تربیت، س ۷، ش ۳۴۷، ۱۳۲۲ ه. ق/ ۱۹۰۴ م: ۱)، ایران سلطانی هم خبر از راه اندازی کارخانه برقی در تهران می دهد و از سرمایه داران می خواهد در کنار ساخت کارخانه در حوزه های دیگر اقتصادی چون راه سازی که در تسهیل ترانزیت کالاهای تجارتي موثر می باشد، شرکت کنند.

کارخانه عظیمی هم حاج حسین امین الضرب برای تهران در همان محل کارخانه چراغ گاز سابق دایر کرده که برای ۴ هزار چراغ الی ۸۰۰ ذرع مساحت آماده است. کاش عموم توانگران مملکت بعضی کارخانجات سودمند برای عامه بسازند و تسطیح شوارع و کشت و زرع تا انتقال کالاها از دیگر کشورها بسهولت انجام گیرد (ایران سلطانی، س ۵۸، ش ۲۵، ۱۳۲۳ ه. ق/ ۱۹۰۵ م: ۵)

حضور تولید کنندگان در نمایشگاه های خارجی از توصیه هایی بود که به تولید کنندگان ایرانی می کردند، زیرا نمایشگاه های بین المللی مکانی برای معرفی محصولات ملل مختلف و ابزارهای جدید تولیدی بود.

چون از بزرگان و متمولین برای سیر و تماشا به این نمایشگاه (پاریس) خواهند رفت و از ترقیات هر ملت و صنایع بخصوص ژاپون نظاره نمایند که آبرو و عزت هر ملت و دولتی بسته به ازدیاد ثروت و صنعت است (ثریا، س ۲، ش ۲، ۱۳۱۷ ه. ق/ ۱۹۰۰ م: ۱۱).

طبق اخبار نشریات آن دوره به نظر میرسد که تجار و صنعتگران ایرانی علیرغم سعی دولت و تبلیغ جراید، چندان استقبالی از نمایشگاه های بین المللی نکرده بودند.

با همه زحمات کارگذاران دولت علیه، تاکنون جز یکی دو نفر از تجار محترم ایرانی که سالها در خارجه مقیم هستند و از فواید آن اطلاع دارند احدی از تجار حرکت نکرده است و چنان خفته اند که گویا مرده اند (همان: ۷).

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۱۹۹

طبق اخبار منعکس شده در روزنامه‌ها، بنظر می‌رسد در دوره مظفری بر تعداد مشارکت افراد در تاسیس صنایع جدید افزوده شده بود. «این اوقات کارخانجات مختلفی در تهران دایر شده و رفته رفته از همت اعیان دولت و رجال مملکت همه قسم امتعه در داخل ایران بعمل آمده» (ناصری، س ۴، ش ۱۴، ۱۳۱۵.ه.ق/۱۸۹۷م: ۶؛ حبل المتین، ش ۳۶، ۱۳۲۵.ه.ق/۱۹۰۷م: ۴). شاه نیز از این فعالیت‌ها استقبال می‌کرد. «ذات شهریاری جهت ترقی مغتنم دانسته از ترتیب شرکتها و تاسیس صنایع و حرف ذره‌ای فرو گذار ننمایند» (ناصری، س ۶، ش ۱۹، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹م: ۱۰).

همانطور که قبلا اشاره شد رویکرد اقتصادی بیشتر نشریات آن دوره برای ترقی، ناسیونالیسم اقتصادی بود. اکثر روزنامه‌نگاران معتقد بودند بجای صدور مواد خام به اروپا که مجددا فرآوری شده و بصورت محصول صنعتی با قیمت گران مجددا وارد کشور می‌شود با ساخت کارخانه با استفاده از مواد داخلی محصولات خوبی تولید کرده و از واردات محصولات غیر ضروری به کشور جلوگیری کرد.

اجانب پنبه و پشم را به قیمت گزاف از کرایه و گمرک و غیره سود بردند و صاحب کارخانه نیز مبالغی بر آن افزوده و آن را دوباره به مملکت ما وارد میکند و به خودمان می‌فروشد چنانچه همتی شود و این اجناس را در کارخانه‌های خودمان درست کنیم و بهره ببریم (ثریا، س ۲، ش ۷، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹م: ۹؛ ثریا، س ۱، ش ۳۰، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹م: ۱۵)

افزایش کارخانه‌سازی موجب شد تا تعدادی از جراید نسبت به آینده اقتصادی و صنعتی شدن کشور امیدوار گشته و این عهد را مایه مباهات آیندگان بدانند. «در تاریخ آیندگان از این دوره به نیکی یاد شود و اعیاد ملیه برپا کنند» (ثریا، س ۱، ش ۳۰، ۱۳۱۷.ه.ق/۱۸۹۹م: ۱۵). ظاهرا به این نکته توجه نداشتند که صنعتی شدن اروپا تنها با ساخت کارخانه حاصل نشده و نتیجه تحولاتی بود که چندین قرن ادامه داشت. تعدادی از جراید هم با در نظر گرفتن روند صنعتی شدن غرب به سرمایه‌گذاران وطنی توصیه می‌کردند که صنعتی شدن باید به آرامی صورت گیرد واز تاسیس کارخانه‌های کوچک آغاز شود. «اگر کسی بخواهد کاری بکند و به درجه صنایع خارجه برساند لزومی ندارد که یک مرتبه دست به انجام صنایع بزنیم با صنایع مختصر و با اسباب قلیل و جزئی بپردازیم و صنایع کوچک را رفته رفته بزرگ میکنیم» (تربیت، س ۸، ش ۳۶۳، ۱۳۲۳.ه.ق/۱۹۰۵م: ۱).

در دوره مظفری به غیر از اقدامات فردی در ساخت کارخانه، فعالیت‌های جمعی هم در قالب تاسیس کمپانی‌های صنعتی - تجاری با تجمیع سرمایه‌های تجار و مردم در نقاط مختلف

کشور شکل گرفتند. روزنامه ثریا از تاسیس و تولید محصولات با کیفیت توسط کمپانی‌هایی چون اسلامیه، امینه، مسعودی و غیره خبر می‌دهد که توسط سرمایه‌گذار تاسیس شده بودند و محصولات آنها از طریق شعبات این کارخانه‌ها در ایران و خارج بفروش می‌رسیدند. (ثریا، س ۲، ش ۲۶، ۱۳۱۸ ه.ق/۱۹۰۰ م: ۷).

در کنار حس ملی‌گرایی و رقابت با کالاهای خارجی، تمایل بخشی از سرمایه‌داران ایرانی جهت سرمایه‌گذاری صنعتی و یا تغییر در روش‌های سنتی تولید می‌تواند ناشی از روح سوداگری به‌مراه آینده‌نگری اقتصادی آنها نسبت به گسترش صنعت و رسیدن به تولید انبوه، ایجاد بازارهای جدید و کسب سود بیشتر در این حوزه بوده باشد. تولید انبوه، نیاز به بازارهای جدیدی داشت که برای صاحبان صنایع می‌توانست سودآور باشد که نتیجه آن کشانده شدن بخشی از ثروت تجار بسوی صنعت و پیدایش نظام سرمایه‌داری و تجارت صنعتی بود. (دارا و علایی آورگانی، ۱۴۰۰: ۱۳۲)

فعالیت‌های انجام شده در دوره مظفیری را می‌توان نخستین تکاپوهای جدی در بخش صنعت دانست که می‌توانست زمینه تبدیل نظام اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی و تغییر در سرمایه‌گذاری سنتی از حوزه تجاری به صنعتی را فراهم کند.

۵. نتیجه‌گیری

مطبوعات از مهمترین ابزارهای مدرن فرهنگی و اجتماعی در جهت آگاهی بخشی و اطلاع‌رسانی در دوره قاجار بودند. مطبوعات دوره قاجار جراید را ابزار مهمی می‌دانستند که می‌توانست بر افزایش مردم آن دوره نسبت به وضعیت اقتصادی کشور تأثیر گذار باشد. ناشران جراید که بی‌بهره از نظریات اقتصادی غرب نبوده و به مقوله اقتصاد به عنوان یک علم اهمیت می‌دادند و سعی کردند با ریشه‌یابی مشکلات اقتصادی کشور و با ارائه راهکارهایی که مبتنی بر نظریات اقتصادی جدید بود راه پیشرفت کشور را بسوی دنیای مدرن باز کنند. مهمترین مانع ترقی اقتصادی ایران از دید جراید استفاده از شیوه‌های سنتی در تولید و تجارت بود که ناشی از عدم توجه و آشنایی تولیدکنندگان صاحبان سرمایه با علوم و فنون جدید و نقش آنها در نوسازی بود. راهکارهای مطرح شده نشان از تأثیر عقاید اقتصادی جدید بخصوص ناسیونالیسم اقتصادی و اقتصاد کلاسیک و همچنین آشنایی آنها با نهادهای اقتصادی و مالی اروپا دارد. مهمترین اقدامات از نظر مطبوعات برای نوسازی اقتصادی، استفاده از علوم و فنون جدید، تجمع سرمایه از راه تشکیل کمپانی برای سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی، تاسیس مدارس

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۲۰۱

تخصصی اقتصادی و تولیدی جهت آموزش علوم جدید، حمایت سرمایه‌داران وطنی از تولید کالاهای داخلی در جهت رسیدن به خودکفایی، محدودیت واردات کالاهای خارجی، و حفظ ارزش‌های اخلاقی در روابط اقتصادی بود. فعالیت‌های اقتصادی از جمله کارخانه سازی و تاسیس کمپانی برای تولید و توزیع کالاهای وطنی در این دوره نشان دهنده علاقه بخشی از تجار و ثروتمندان برای خودکفایی و رقابت جدی با ورود کالاهای خارجی دارد. بررسی مطالب انتقادی و پیشنهادی جراید نشان می‌دهد که بیشترین دیدگاه‌های اقتصادی ناشی از عقاید ناسیونالیسم اقتصادی و اقتصاد کلاسیک بود.

کتاب‌نامه

- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۲)، مشروطه ایرانی، تهران: نشر اختران.
- آریان‌فر، حمیدرضا؛ صادق‌گندمی، مقصودعلی، آغاجری، هاشم، یوسفی‌فر، شهرام (۱۴۰۲)، چالش نساجی سنتی ایران در دوره قاجار با تحولات صنعتی اروپا (۱۲۱۱ق-۱۳۴۴ق)، دوفصلنامه تاریخ اقتصادی ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۱۲، ش ۲، پاییز و زمستان، ۱-۲۶.
- اختر، س ۴، ش ۱۹، ۱۳ جمادی الاولی ۱۲۹۵ه.ق.
- س ۱۷، ش ۳، ۱۷ محرم ۱۳۰۸ه.ق.
- س ۱۸، ش ۷، ۲۳ ربیع الاول ۱۳۰۹ه.ق.
- س ۲۰، ش ۲، ۱۲ محرم ۱۳۱۱ه.ق.
- س ۲۲، ش ۲۸، ۴ رمضان ۱۳۱۳ه.ق.
- س ۲۲، ش ۳۲، ۲ شوال ۱۳۱۳ه.ق.
- س ۲۲، ش ۳۳، ۹ شوال ۱۳۱۳ه.ق.
- س ۲۲، ش ۳۳، سه شنبه ۹ شوال ۱۳۱۲،
- س ۲۳، ش ۶، ۱۳۱۴ه.ق.
- س ۲۳، ش ۹، ۲۳ ربیع الاول ۱۳۱۳ه.ق.
- س ۲۳، ش ۸۲۹۲، ۱۳۱۴ه.ق.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه، تهران: نشر زمینه
- اطلاع، س ۲۵، ش ۱، ۱۵ محرم ۱۳۲۱ه.ق.
- انصاری رناتی، قاسم، قنبرعلی کرمانی (۱۳۸۰)، تجارت در دوره قاجاریه، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

۲۰۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- ایران سلطانی، س ۵۶، ش ۹، ۳ جمادی اولی ۱۳۲۱ ه.ق.
- س ۵۸، ش ۲۵، سلخ ۱۳۲۳ ه.ق.
- س ۵۸، ش ۱۹، ۱۲ شوال ۱۳۲۳ ه.ق.
- برودل، فرناند (۱۳۸۰)، بازنگری در تمدن مادی و سرمایه داری، تهران: دیگر
بروگش، هانریش (1989). سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه محمد کردیچه، تهران: اطلاعات.
بیگدلی، علی (2014)، «نظریات اقتصاددانان کلاسیک در نوشته‌های نخبگان روزنامه نگار دوره قاجار از عهد
ناصری تا مشروطه»، پژوهش‌های تاریخی، مقاله ۲، دوره ۶، شماره ۴، اسفند، ۱-۱۶.
بیگدلی، علی؛ سلطانی جلفایی، رقیه (2017). «بررسی اندیشه اقتصادی علی محمدخان کاشانی به استناد به دو
روزنامه ثریا و پرورش». تاریخ ایران. ش ۲۲. تابستان و پاییز. ۱۱۱-۱۳۵ .
- پرورش، س ۱، ش ۵، ۱۲ ربیع الاول ۱۳۱۸ ه.ق/ ۱۹۰۰ م.
- س ۱، ش ۲۳، ۱۴ شعبان ۱۳۱۸ ه.ق/ ۲۳ نوامبر ۱۹۰۰ م.
- تبریز، س ۱۵، دوره ۳، ش ۱۱، دلو ۱۳۰۳ ش/ ۱۹۲۵ م
- تحویلدار، میرزا حسین خان (1967)، جغرافیای اصفهان، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: موسسه مطالعات
و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
- تربیت، س ۱، ش ۲۸، ۲۳ محرم ۱۳۱۵ ه.ق/ ۲۴ ژوئن ۱۸۹۷ م.
- س ۳، ش ۱۴۱، ۲۲ محرم ۱۳۱۷ ه.ق/ ۱ ژوئن ۱۸۹۹
- س ۳، ش ۱۳۶، ۹ ذیحجه ۱۳۱۶ ه.ق/ ۲۰ آوریل ۱۸۹۹ م
- س ۵، ش ۲۲۸، ۱۱ صفر ۱۳۱۹ ه.ق/ ۲۰ می ۱۹۰۱ م.
- س ۵، ش ۲۵۷، ۱۱ صفر ۱۳۲۰ ه.ق/ ۳ مه ۱۹۰۲ م
- س ۵، ش ۲۶۵، ۲ جمادی الاولی، ۱۳۲۰ ه.ق/ ۱۹۰۲ م
- س ۷، ش ۳۱۱، ۲۰ محرم ۱۳۲۲ ه.ق/ ۷ آوریل ۱۹۰۴ م.
- س ۷، ش ۳۴۷، ۶ ذی قعدة ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱۰ اژانویه ۱۹۰۵ م.
- س ۸، ش ۳۵۹، ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱۹۰۵ م.
- س ۸، ش ۳۶۳، ۲۷ ربیع الاول ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱ ژوئن ۱۹۰۵ م
- س ۹، ش ۴۲۲، ۱۲ شوال ۱۳۲۴ ه.ق/ ۱۹ نوامبر ۱۹۰۶ م
- ثریا، س ۱، ش ۶، ۲۰ رجب ۱۳۱۶ ه.ق/ ۳ دسامبر ۱۸۹۸ م.
- ثریا، س ۱، ش ۱۷، ۸ شوال ۱۳۱۶ ه.ق.
- س ۱، ش ۲۵، ۵ ذیحجه ۱۳۱۶ ه.ق.
- س ۱، ش ۳۰، ۱۰ محرم ۱۳۱۷ ه.ق.

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۲۰۳

- س ۱، ش ۳۳، غره صفر ۱۳۱۷.ق.
- س ۱، ش ۴۱، ۲۸ ربیع الاول ۱۳۱۷.ق.
- س ۱، ش ۴۶، ۳ ربیع الثانی ۱۳۱۷.ق.
- س ۱، ش ۵۱، ۹ جمادى الثانی ۱۳۱۷.ق.
- س ۲، ش ۲، ۲۳ جمادى الثانی ۱۳۱۷.ق.
- س ۲، ش ۳، ۳ غره رجب ۱۳۱۷.ق.
- س ۲، ش ۷، ۲۹ رجب ۱۳۱۷.ق.
- س ۲، ش ۲۳، ۲۰ ذیحجه ۱۳۱۷.ق.
- س ۲، ش ۲۶، ۴ صفر ۱۳۱۸.ق.
- جهاد اکبر، ش ۵، ۱۳۲۵.ق.
- جمال زاده، محمد علی (1983)، گنج شایگان، تهران: نشر کتاب
- چهره‌نما، س ۱، ش ۱۶، ۱۳۲۲.ق
- س ۲، ش ۱، ۱۵ جمادى الاول ۱۳۲۳.ق.
- حبل المتین، س ۱۱، ش ۱۱، جمادى الثانی ۱۳۲۱.ق.
- حبل المتین کلکته، س ۱۳، ش ۸، ۱۳۲۳.ق.
- س ۱۳، ش ۳۶، ۲۳ ربیع الاول ۱۳۲۴.ق.
- س ۲۳، ش ۸، ۱۳۲۳.ق.
- حکمت، س ۱۴، ش ۸۶۳، غره ۱۳۲۳.ق.
- خلاصه الحوادث، س ۱، ش ۸۴۷، ۲۴ ربیع الاول، ۱۳۱۶.ق.
- دادخواه، کامران (۲۰۰۳)، «روشنفکران ایرانی و اندیشه اقتصادی (نیمه دوم سده نوزدهم تا نیمه یکم سده بیستم)»، مجله ایران نامه، پاییز، س ۲۱، ۲۸۵-۳۰۰.
- دارا، جلیل؛ علایی اورگانی، جواد (۲۰۲۱)، «مقایسه عملکرد نیروهای بازار در روند صنعتی شدن غرب و ایران (بررسی دوران صفویه تا اواخر پهلوی)»، پژوهش نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۱۰، ش ۱، بهار و تابستان، ۱۲۷-۱۵۴.
- دولت علیه ایران، ش ۴۹۶، ۱۲۷۸.ق/۱۸۶۱.م.
- ش ۵۰۶، تخاقوی ئیل ۱۲۷۸.ه/۱۸۶۱.م.
- ش ۵۶۴، سیجان ئیل ۱۲۸۱.ه/۱۸۶۲.م.
- زرگری نژاد، غلامحسین، زارعی، ستار (۲۰۱۵)، «رویکرد انتقادی روزنامه‌های فارسی زبان مصر به وضعیت اقتصادی ایران در دوره ناصری و مظفری»، فصلنامه تاریخ، دوره ۱۰، ش ۳۷، تیر. ۴۲-۶۰.

۲۰۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- ژید، شارل، ریست، شارل (۱۹۷۵)، تاریخ عقاید اقتصادی، ترجمه کریم سنجابی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سیاح محلاتی (حاج سیاح)، محمد علی (۱۹۸۰)، خاطرات محمد علی سیاح، به کوشش حمید سیاح، تهران: نشر امیرکبیر.
- شجاعی دیو کلایی، سیدحسن (۲۰۱۶، ۲۰۱۷)، «ساز و کار و نشانه‌های ادغام ایران در اقتصاد جهانی قرن نوزدهم»، تاریخ ایران، ش ۲۱، زمستان و بهار (۷۹/۵)، ۱۵۴-۱۱۷.
- عیسوی، چارلز (۱۹۸۳)، تاریخ اقتصادی ایران (قاجاریه ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ه ق)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گسترده
- صبح صادق، س ۲، ش ۳۳-۳۴، ۱۶ صفر ۱۳۲۶ ه ق/ ۱۹۰۸ م.
- فرونچی، ناصر (۲۰۱۱)، نگاهی کوتاه به مطبوعات و اوضاع سیاسی دوره قاجار، تبریز: ارگ فرهنگ، س ۲، ش ۵۵، ۱۳ شعبان ۱۳۹۷ ه ق/ ۱۲ ژوئیه ۱۸۸۰ م.
- ، س ۲، ش ۷۶، ۶ محرم ۱۲۹۸ ه ق/ ۹ دسامبر ۱۸۸۱ م.
- ، س ۳، ش ۱۰۶، ۳ شعبان ۱۲۹۸ ه ق/ ۱۰ ژوئیه ۱۸۸۱ م.
- فلاندن، اوژن (۱۹۷۷)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در سالهای ۱۸۴۱-۱۸۴۰، چاپ سوم، ترجمه حسین نورصادقی، تهران: کتابفروشی اشراقی.
- فلاح مظفری، س ۱، ش ۱، غره جمادی الاول ۱۳۱۸ ه ق
- ، س ۱، ش ۲، ۱۳۱۸ ه ق/ ۱۹۰۰ م.
- فلاح و تجارت، س ۱، ش ۱۲، ۱۵ سنبله ۱۲۹۷ ه ق
- فوران، جان (۱۹۹۹)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فیوضات، ابراهیم (۱۹۹۵)، توسعه صنعتی و موانع آن در ایران. تهران: چاپخش.
- قانون، ش ۱، ۱۳۰۷ ه ق.
- ، ش ۲، شعبان ۱۳۰۷ ه ق.
- ، ش ۳، رمضان ۱۳۰۷ ه ق.
- قبادبخت، منصور (۲۰۰۹)، کشاورزی تجاری دوره قاجاریه. فصلنامه تاریخ ایران، تابستان، ش ۶۱/۵، ۱۵۰-۱۲۳.
- قلاوند، فاطمه؛ قلاوند، زهرا (۲۰۱۸)، «خودکفایی اقتصادی در نوشته‌های روزنامه نگاران دوره قاجار (۱۳۲۳-۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۵-۱۹۰۹ م)»، تاریخنامه خوارزمی، ش ۲۲، تابستان، ۱۳۵-۱۵۶.
- کرزن، ناتیل (۱۹۸۳)، ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: نشر علمی و فرهنگی.

رویکرد انتقادی و پیشنهادی نشریات دوره مظفری ... (فرحناز بهرامپور و دیگران) ۲۰۵

- کمال، س ۲، ش ۷، غره ربیع الثانی ۱۳۱۹ ه.ق.
- س ۲، ش ۱۲، ۱۵ جمادی الثانی ۱۳۱۹ ه.ق.
- س ۳، ش ۷، ۱۳۲۳ ه.ق.
- لمبتون، کاترین (۱۹۹۶)، *ایران عصر قاجار*، ترجمه سیمین فصیحی، تهران: نشر جاودان خرد.
- مالجو، محمد. (۲۰۰۸). «به بهانه بازخوانی اثری اقتصادی از صدر تاریخ معاصر ایران» کتابنامه علوم اجتماعی، ش ۲۰، ۱۶ تا ۲۵.
- محیط مافی، هاشم (۱۹۸۴). *مقدمات مشروطیت*. به کوشش مجید تفرشی، جوادجان فدا. تهران: فردوسی، علمی.
- مظفری، س ۱، ش ۱۳، غره ربیع الثانی ۱۳۲۰ ه.ق/ ۱۹۰۲ م.
- س ۱، ش ۱۵، غره جمادی الثانی ۱۳۲۰ ه.ق/ ۱۹۰۲ م.
- س ۱، ش ۳۴، غره ربیع الاول ۱۳۲۱ ه.ق/ ۱۹۰۲ م.
- ملکم خان ناظم الدوله (۱۹۴۷)، *مجموعه آثار میرزا ملکم خان*، به کوشش و مقدمه محمد محیط طباطبایی، تهران: نشر دانش.
- ملکم خان ناظم الدوله (۲۰۰۸). *نامه‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله*. به اهتمام علی اصغر حقدار. تهران: چشمه. نشریات
- مهدوی، شیرین (۲۰۰۰)، *زندگی نامه حاج محمد حسن کمپانی (امین الضرب)*، ترجمه منصوره اتحادیه، فرحناز امیر خانی حسینک لری، تهران: نشر تاریخ ایران.
- ناصری، ش ۱، ش ۱۹، غره رجب ۱۳۱۲ ه.ق.
- س ۱، ش ۲۳، ۱۳۱۲ ه.ق.
- س ۴، ش ۱۲، ۱۳۱۵ ه.ق.
- س ۴، ش ۱۴، ۱۳۱۵ ه.ق.
- س ۴، ش ۱۷، غره ربیع الثانی ۱۳۱۵ ه.ق.
- س ۴، ش ۲۴، ۱۳۱۵ ه.ق.
- س ۵، ش ۱۲، ۲۱ محرم ۱۳۱۶ ه.ق.
- س ۵، ش ۲۵، ۱۳۱۶ ه.ق.
- س ۶، ش ۱۱، ۱۳۱۷ ه.ق.
- س ۶، ش ۱۹، غره ربیع الثانی ۱۳۱۷ ه.ق.
- س ۶، ش ۲۴، ۱۳۱۷ ه.ق.
- س ۶، ش ۲۶، ۱۱ رجب ۱۳۱۷ ه.ق.
- ندای وطن، س ۱، ش ۸۶، ۱۳۲۴ ه.ق.

۲۰۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

---، س ۲، ش ۲۴۶، ۱۳۲۶.ق.

واتسن، گرنت (۱۹۶۹)، تاریخ ایران در دوره قاجاریه از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: نشر سخن.